

Պ. Ա. Բարսեղյան

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՆ

Ը Ս Տ

Վ Բ Ա Յ Ա Կ Ա Ն
Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր Ի

304

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Институт литературы и М. Абагян

П. М. МУРАДЯН

САЯТ-НОВА
ПО
ГРУЗИНСКИМ
ИСТОЧНИКАМ

Филологические заметки
и материалы

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
Ереван 1963

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏԱԻՋՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտ

Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՆ
Ը Ս Տ
ՎՐԱՑԱԿԱՆ
ԱՂՅՈՒՐՆԵՐԻ

1085

Բանասիրական պրպտուիներ
և նյութեր

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Երեվան 1963

3. მ. მურადიანი

ს ა ი ა თ - ნ ო ვ ა

ქართული წყაროების მიხედვით

ეტიმოლოგიური შენიშვნები და მასალები

ერევანი 1963

ՎՐԱՅ ՍԱՅԱԹՆՈՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՅ

(Համառոտ ակնարկ)

Հայ հանճարեղ երգիչ-բանաստեղծ Սայաթ-Նովայի մասին գրված հոդվածներն ու ուսումնասիրություններն այնքան շատ են, որ այսօր կարող ենք ամփոփել «սայաթնովագիտություն» անվամբ: Բայց սայաթնովագիտությունը այլ սկզբնավորում ունի հայ իրականության մեջ և այլ՝ Վրաստանում: Հայկական սայաթնովագիտությունն սկսվում է Գ. Ախվերդյանի մեծարժեք ուսումնասիրությամբ ու հանճարեղ գուսանի հայերեն խաղերի հրատարակությամբ: Հայ սայաթնովագետներն այնուհետև աստիճանաբար լրացնում են Սայաթ-Նովայի խաղերի ցանկը, ճշտում ու մեկնում Ախվերդյանի մի քանի դրույթները, նոր լուսաբանում առաջարկում և այլն: Գ. Ախվերդյանն իսկապես հայտնաբերեց Սայաթ-Նովային և իր երկասիրությամբ հայ սայաթնովագիտության արժանավոր հիմնադիրը դարձավ (1852):

Վրաց գրականության պատմության մեջ Սայաթ-Նովային վերաբերող հնագույն արձագանքը պատկանում է նշանավոր հնագետ և վրաց մատենագրության պատմության քաջագիտակ Պլատոն Իոսելիանին՝ գրված 1860-ական թվականներին (հրատ. 1895): Պլ. Իոսելիանին տիրապետել է հայոց լեզվին, ճանաչել է իրեն ժամանակակից հայ մտավորականներին: Հորից՝ Իգնատիոս Իոսելիանուց, նա մատեն

նորական հարուստ ժառանգություն է ստացել¹: «Պատմություն Գեորգի XIII թագավորի» մենագրության բաժիններին մեկում Պլ. Իոսելիանին թվարկում ու բնութագրում է Գեորգի XIII-ին ժամանակակից մի շարք բանաստեղծների ու հասարակական գործիչների: Ճիշտ այդ շարքում խոսվում է նաև Սայաթ-Նովայի մասին. «103) Սայաթ-Նովա, Թիֆլիսցի հայ, նշանավոր անձնավորություն, անվանի բանաստեղծ, մահացել է 1801 թվականին, պարզ-խոսակցական լեզվով գրող բանաստեղծ էր, սակայն սուր գաղափարներ ունեցող: Նրա ասածները դեռ այսօր էլ վրացիները իբրև պատկերավոր խոսք են գործածում (բառացի՝ իբրև առակ): Նաև երգիչ էր»²:

Պլ. Իոսելիանին, ինչպես նշեցինք, քաջատեղյակ էր վրաց մատենագրության պատմությանը: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ ծանոթ է եղել նաև հայկական աղբյուրներին. նրա արխիվում պահպանվել են Միք. Չամչյանի նշանավոր «Պատմությունից» վրացերեն թարգմանված առանձին հատակտորներ. Սայաթ-Նովային վերաբերող այս հաղորդումը ժամանակակիցի վկայություն չէ, այլ գրառված է Ախվերդյանի հրատարակությունից ութ տարի հետո:

Սայաթ-Նովայի խաղերը XIX դարի առաջին տասնամյակներում իրոք տարածված էին վրաստանում և բացի «պատկերավոր խոսք» լինելուց իբրև բանաստեղծական բնաբան էին օգտագործվում աշուղ Խարալիի, Գր. Օրբելիանիի և այլոց կողմից: Նրանք գրում էին «Սայաթ-Նովայի հանգով»: Ճիշտ է նաև, որ աշուղի խաղերը գրված են «պարզ-խոսակցական լեզվով», բայց «սուր գաղափարներով»: Պլ. Իոսելիանին բոտ արժանվույն գնահատել է Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգությունը և արդարացիորեն բանաստեղծի անու-

¹ Հայրը՝ Իգ. Իոսելիանին, նույնպես գիտեր հայերեն: Կենդանու Մալտիկով-Շչեգրինի անվ. հանրային գրադարանի վրացական ձեռագրերի հավաքածուում պահպանվել է «Մեկնութիւն սաղմոսաց»-ի նրա հայերենից վրացերեն կատարած թարգմանությունը:

² «ՅՆՆՅՆՅՆՅՆ ԳՈՂՈՂՈՂ ԹԵՂՈՂՈՂՈՅՆ», ԹԵ., 1936, էջ 263, հմմ. 1895 թ. հրատ., էջ 320:

նը զետեղել «Գեորգի թագավորին ժամանակակից անձինք՝ գործով ու սերմամբ, խոսքով ու վարքով անվանի» խորագրի տակ:

Պլ. Իոսելիանին պատմական բնույթ ունեցող որևէ փաստաթուղթ օգտագործելիս ամենայն բարեխղճությամբ վկայակոչում է իր աղբյուրը, սովորաբար, «կորուստից փրկելու համար» այն լրիվ մեջբերելով: Մինչդեռ Սայաթ-Նովայի կապակցությամբ նա ոչ մի սկզբնաղբյուր չի նշում: Հավանաբար չկային այդպիսի աղբյուրներ, որովհետև նրանից առաջ այդ հարցով հատուկ զբաղվել էր Գ. Ախվերդյանը, ոչ մի փաստաթուղթ չգտնելով:

Սայաթ-Նովային վերաբերող պարբերությունից քիչ առաջ, նույն էջում, Իոսելիանին խոսում էր XVIII դարում շատ հայտնի բանաստեղծ Բեսիկիի (Բեսարիոն Գաբաշվիլու) մասին: Նա գրում է. «Բեսիկի կամ Բեսարիոն Գաբաշվիլի, բանաստեղծ, մահացել է 1799 (sic!—Պ. Մ.) թվականին: Սրա մասին շատ է գրվել, և ես այլևս չեմ կրկնում»³: Եվ իրոք, Բեսիկիին վերաբերող տասնյակ տեղեկություններ ու պատմական բովանդակությամբ գրադրություններ կան⁴: Բայց հակառակ սպասելիքի, Պլ. Իոսելիանին «շատ գրվելուց» հետո էլ սխալ է թվագրում. Բեսիկին մահացել է ոչ թե 1799 թվականին, այլ 1791 թվականի հունվարի 24-ին⁵: Եթե Բեսիկիի մահվան մասին Պլ. Իոսելիանին հավաստի տեղեկություններ չուներ, ապա նա որտեղից հավաստի աղբյուր կունենար Սայաթ-Նովայի մասին: Այս հանգամանքն է, որ Սայաթ-Նովայի կենսագրությամբ զբաղվող որոշ մասնագետներ հաշվի չեն առել և հետագա ուսումնասիրողների համար խարուսիկ «արխիվային» նյութ են ներկայացրել:

Գ. Ախվերդյանի հրատարակությանը հաջորդող տասը տարում (1852—1862) վրաց գրական միտքը որևէ կերպ չի

³ Նշվ. աշխատ., էջ 263:

⁴ Բավական է հիշել Միրիան Արքայազնի հետ ունեցած գրադրություն ու մտերմությունը:

⁵ Հմմ. Գ. ՅՅՅՅ ԼՈՒՍԵՅ, Ժնոտ. ԼՈՒԹ. ՈՍԹ., Թ. II¹, էջ 664:

արձագանքել Սայաթ-Նովայի խաղերի հայտնաբերմանը կամ
դրան աչդպիսի արձագանք դեռ հայտնի չէ: Դժվար է ասել, թե
վրաց մտավորականները շփոթեցին այդ հրատարակության
մասին, ամենայն հավանականությամբ դեռևս անհայտ էր
վրացական խաղերի դավթարը, այն, որ այժմ կենդանի էր
և պահվում (Georg. № 222): Վրաց նշանավոր գիտնական-
բանասեր Գ. Չուբինաշվիլին (ապրում ու գործում էր
Պետերբուրգում) «Վրաց անթուրգիայի» 2-րդ հատորը կազ-
մելիս (1863) առաջին անգամ տպագրում է Սայաթ-Նովայի
երեք խաղ՝ («Մե սաწყալո հեմո տաջո» — «Իմ խեղճ գուլս»,
«Մեթյեարո ամլըրջլո» — «Արաղի պես պլտորես, Բո՛ւն»
և «Յլլուլամ արո մմլոս» — «Շա քեղ սրտով չեմ նախան-
ձում»): Չուբինաշվիլին վրացերեն բնագիրը վերցրել էր իր
խակ հնագրարանի մի գրչագրից⁷: Բնական է, աստիճանաբար
ծավալվում էր հետաքրքրությունը:

Վրացական «Գրոեբա» թերթը հրատարակելով Սայաթ-
Նովայի մի խաղը, 1868 թվականին իր ընթերցողներին է դի-
մում հետևյալ կոչով.

«Սայաթ-Նովայի խաղերից է: Սայաթ-Նովան և
Ալավերդան ժամանակակիցներ են եղել՝ Թիֆլիսի եր-
գիլ-սազանդարներ: Խմբագրությունը խոնարհաբար
խնդրում է «Գրոեբայի» ընթերցողներին, որ եթե գիտեն
Սայաթ-Նովայի խաղերի տեղը, խմբագրությանն ու-
ղարկեն ի տպագրություն: Սայաթ-Նովայի խաղերը մեղ
մոտ այն պատվին են արժանի, ինչի արժանի են ժո-
ղովրդական երգերն ու խաղերը»⁸:

Խմբագրության հրատարակած խաղը իրականում Սա-
յաթ-Նովային չի պատկանում: Վերջին տողերում նշվում է
հեղինակը՝ աշուղ Ալավերդան: Այնուամենայնիվ, բերված

⁶ «Վարդապետ իրոստոմաթոս», Ե. Պետ., 1868, էջ 118:

⁷ Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռագրերի
ինստիտուտի Տ. Փոնդուս:

⁸ «Վարդապետ», 1868, № 18, էջ 4:

կոչը վկայում է, որ վրաց մտավորականները հետամուտ էին
Սայաթ-Նովայի խաղերը հայտնաբերելուն ու հրատարա-
կելուն:

Անցյալ դարի 60—70-ական թվականներին Թիֆլիսում
դեռևս կային աշուղ-սազանդարներ, որոնք գրում ու կատա-
րում էին երկու-երեք լեզուներով, իսկ դա օժանդակում էր
գրական բնդհանուր միջավայր ստեղծելուն: Անկասած է
նաև, որ այդ աշուղ-սազանդարները դեռևս կկատարեին և
Սայաթ-Նովայի երգերից: Ժամանակի նշանավոր աշուղ-բա-
նահավաք Սկանդար-Նովան 1870 թվականին հրատարակած
«Նալբանո Նախնալո» («Խրախճանքի երգեր») ժողովածուում
գետեղում է Սայաթ-Նովայի մինչ այդ անհայտ (չտպագր-
ված) չորս խաղ («Նապարտիսի ծաղիկ» — «Միրուհուս աչ-
գուս...», «Վրցիս շարո ար շոթյեթս» — «Մե քե չի մերժեթ»,
«Յեղոլոմ տշո» — «Ներգուս է թուխան» և «Նուջ-նուջ յա-
լո» — «Մարդ կա որ...»):

Սայաթ-Նովայի խաղերը այժմ և՛ ընթերցվում էին, և՛
երգվում, իսկ դա բոլորում էր հետաքրքրությունը: Սկան-
դար-Նովան չորս անգամ վերահրատարակում է իր ժողովա-
ծուն (1873, 1875, 1895, 1912)՝ աստիճանաբար ավելացնե-
լով Սայաթ-Նովայի խաղերի թիվը (վերջին հրատարակու-
թյունում ութ խաղ է գետեղված)⁹:

Մենք մտադիր չենք այստեղ մեկ այլ մեկ թվարկելու
Սայաթ-Նովայի մյուս խաղերի հայտնաբերումն ու հրատա-
րակումը¹⁰: Այժմ արդեն ինքնին պարզ է, որ վրաց մատե-

⁹ Սկանդար-Նովան 1913 թվականին մասնակցում է Սայաթ-Նովայի
շուրջը ծավալվող բանավեճին և կենսագրական-ավանդական մի քանի հե-
տաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում («Շոթյեթ», 1913, № 13, 14, 15):
Սայաթ-Նովայի հիշատակին նվիրված երկու բավական հետաքրքիր խաղ է
գրել (նույն տեղ): Ի դեպ, Սկանդար-Նովան շատ մտերիմ էր Սունդուկ-
յանին՝ արժանիույն զնահատելով վերջինիս գրական տաղանդը: Սունդուկյա-
նին նվիրված երկարաշունչ ձև է հորինել:

¹⁰ Վրացերեն խաղերի հրատարակության լիակատար մատենագիտու-
թյունը կազմել ենք առանձին, որ կհրատարակվի Հ. Անասյանի կազմած
«Սայաթ-Նովայի մատենագիտության» մի առանձին բաժնում:

նագրութեան մեջ մի նոր մասնաճյուղ էր ստեղծվում՝ սայաթ-նովագրութիւնը, անտիճանարար ավելի ծավալվելով: Վրաց ամենահեղինակավոր պարբերականները նույնպես հետա-րրորդիցին Սայաթ-նովայի գրական ժառանգութեամբ: Հատ-կապես նշանավոր էր «Իվերիա» հանդեսի ելույթը՝ Սայաթ-նովայի երեք խաղերի հրատարակութեամբ (1877): Հանդեսի հրատարակիչ ու խմբագիր Իլիա Շավճավաճեն արժանավույն գնահատեց հայազգի աշուղ-բանաստեղծի վրացերեն խաղերի գեղարվեստական-գաղափարական կատարելությունը¹¹: Համ-ընդհանուր ճանաչում վայելող «Իվերիայի» (և նրա խմբագիր Իլ. Շավճավաճենի) ելույթը նոր շրջան է նշանավորում: Հատ-կապես արժեքավոր է գրականագետ Զաքարիա Ճիճինաճենի ծավալուն ելույթը 1878 թվականին (գրական կեղծանունը՝ Մթածմինդեի)¹²: Զ. Ճիճինաճեն, ինչպես ինքն է նշում, ծա-նոթ էր Գ. Ախվերդյանի երկասիրությանը և որոշ տեղեկու-թյուններ նրանից էր վերցնում: Սակայն վրաց գրականա-գետի մոտ ունենք մի քանի նոր հաղորդումներ, որոնք արժե-քավոր են Սայաթ-նովայի մասին եղած ավանդությունների համեմատական ուսումնասիրության համար: Ճիճինաճեն անձամբ ականջալուր է եղել վրացի ծերունիների պատմած-նեքին և գրառել կարևոր հաղորդումներ:

Հետաքրքիր է, որ վրացական միջավայրում ստեղծված ավանդությունները հիմնականում վերաբերում են Սայաթ-նովայի Գարիայի վանքում ստացած կրթությանը (sic!), արեղա ձեռնագրվելուն, Հերակլ II-ի հանդեպ ունեցած մտեր-մութեանը, արհեստին և այլն: Ըստ երևույթին, վրացերեն խաղերի ընթերցողները կամ հենց վրացական միջավայր արժանավույն են գնահատել հանձարեղ աշուղի ստեղծագոր-ծությունները՝ նրանց հեղինակին վանական կրթություն վե-րագրելով: Ժողովրդի պատկերացմամբ լավ բանաստեղծը

¹¹ «Օգոբոս», 1877, № 28, էջ 10, 11, № 30, էջ 12, ապագրված են «სოფელსა და სოფელს შუა»,—«Աշխարհից-աշխարհ՝ սար կա, ճշմարիտ է», «ხედავს ვით ვააშრობს»—«Աստղալուսով ծովը ինչպե՞ս...» խաղերը:

¹² «Արտոգ», 1878, № 119, էջ 2—3, № 120, էջ 2—3:

լավ կրթություն պիտի ունենա, իսկ Գարիայի (Հերակլ II-ի կնոջ կողմից կառուցված) վանքը այդ ամամբ նշանավոր կրթօջախ էր: Զ. Ճիճինաճեն գրառում է մի ուրիշ ավանդու-թյուն ևս: Պարսկաստանից սուրհանդակ է եկել Հերակլ ար-քայի մոտ՝ պարսից խանի մոտալուտ արշավանքը հաղորդե-լու: Հերակլը հույժ տխուր է: Սայաթ-նովան «սրինգ» է նը-վագում իր սիրեցյալ արքայի մոտ և քաջալերում նրան՝ իր ծառայությունն առաջարկելով: Նվաղում է «Արագի պես պղտոր ես, Քուռ» խաղը, այլաբանորեն Հերակլին Քուռ, իսկ պարսից խանին՝ Արագ ներկայացնելով: Իրականում խաղը ոչինչ ընդհանուր չունի նման այլաբանության հետ: Բայց այս դեպքում ուշագրավ է մի այլ բան. պետք է կարծել, որ Սայաթ-նովայի շուրջը ստեղծված ավանդությունների մի մասը նրա խաղերի ժողովրդական մեկնության վրա են հեն-ված: Վերոբերյալ ավանդությունը հենց այդ է վկայում:

Նույն այս երևույթի արդյունք է նաև Զ. Ճիճինաճենի հա-ղորդած մի այլ ավանդություն Սայաթ-նովայի և արեղա-ների ընդհարման մասին: Վրացական (և ոչ միայն վրացա-կան) միջավայրում անշուշտ գիտեին, որ Սայաթ-նովան իբրև պատիժ ստիպված է եղել «քահանանալ», իսկ ապա՝ արեղա ձեռնագրվել: Բացառված չէ, որ «խալխի նոքար» Սայաթ-նո-վան կարող էր ընդհարվել իր միջավայրի՝ արեղայոց հետ: Գուցե իրոք այսպիսի լուրեր եղել են ժողովրդի մեջ, սիրված երգչի հետագա բախտով հետաքրքրվելիս: Բայց այդ լուրը կարող էր իրական տեսք ստանալ նաև «Թմ խեղճ գլուխ, ինչ արիր» խաղի՝

ցրո ջոցա՞, մըջեղեղո՞ծա ճատ մոնճո՞ւ՞՞
Մոլո մոտե՞հ, —ծցո՞ծա ճատ մոնճո՞ւ՞՞...

[Աշխարհական էի՝ քահանանալն ինչիս էր,
Արի ասա՝ արեղայությունն ինչիս էր...]

սուղերը մեկնելիս: Թեև Զ. Ճիճինաճենի ծավալուն հոդվածը առանձնապես մեծ գիտականություն չունի, բայց, ինչպես նշեցինք, ավանդությունների գրառումը, ժամանակակից սա-յաթնովագրութեան համար, ինքնին արժեքավոր է:

նակներով, նույն վիճակում հրատարակելու դեպքում որոշակի կտուժեր խաղերի ամբողջականությունը: Ուստի հրատարակող բանասերը իր բանաստեղծական տաղանդը կիրառեց և այստեղ: Ինչ խոսք, բանասիրության արդի պայմաններում կարելի է գրչագրերի համեմատական բնագիր կազմել, բայց 1918 թվականին այդ հնարավոր չէր (չկային տարբերակներ) և Գրիշաշվիլու մատուցած ծառայությունը, այս առումով, արժանի է մեծ երախտագիտության¹⁶:

Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը արդեն քաջածանոթ էին վրաց գրականության պատմության տեսաբաններին: Այժմ կարելի էր նրան հատկացնել իր արժանավոր տեղը վրաց մշակույթի պատմության մեջ: 1924 թվականին լույս տեսավ Կ. Կեկելիձեն «Վրաց գրականության պատմություն» նշանավոր աշխատության II հատորը: Նա Սայաթ-Նովայի կյանքի ու ստեղծագործության ուսումնասիրությանը մի առանձին բաժին էր հատկացրել: Բացի Ի. Գրիշաշվիլու հրատարակությունից, վրացական գրչագրերից նա քաղել էր մի այլ խաղ ևս՝ Սայաթ-Նովային հատկացնելով¹⁷: Ինքնին հասկանալի է, որ Կ. Կեկելիձեն նպատակ չի ունեցել բոլոր հարցերը իրեն հատուկ բազմակողմանիությամբ քննել, որովհետև գործ ունեի ուսումնական ձեռնարկի հետ: Այնուամենայնիվ, բացի նշված մի խաղից, վրաց գրականության հեղինակավոր տեսաբանը մի շարք ուշագրավ գիտողություններ է անում, այդ թվում՝ ծննդյան տարեթվի, գրական մի-

16 Ի. Գրիշաշվիլին հին Քիֆլիսի գրականությունը նվիրված հատուկ ուսումնասիրություն հրատարակեց 1927 թվականին «Հին Քիֆլիսի գրական թոհուրե» խորագրով («ძველი ტფილისის ლიტ. ძეგლები»): Ինչպես Սայաթ-Նովային նվիրված աշխատությունը, այնպես էլ վերջինս շահավետ էլիներին նաև հայ ընթերցողի համար: XVIII—XIX դարերի հայ գրականությունը անմիջական աղբյուր ունի հին Քիֆլիսի հետ, և հիշյալ աշխատությունների թարգմանությունը կօգնի հասկանալու գրական միջավայրը: Էլ չենք ասում, որ ուսումնասիրած աշուղ-սաղանդարների մի մասը հայազգի է, թեկուզ նրանց խաղերը երբեմն վրացարան են:

17 Էջ 483—487, խաղի պատկանելության մասին տես «Սայաթ-Նովա—Ստեփանոս և Ստեփանոս Գերձակ» բաժինը:

ջավայրի, բանաստեղծական արվեստի և այլ հարցերի մասին:

Սայաթ-Նովային «Վրաց հին գրականություն» մեջ հատուկ ենթաբաժին հատկացնելը ինքնին արդեն գիտական կողմնորոշում էր, մանավանդ որ այդ կողմնորոշողը խոշոր և խրատապահանջ վրացագետ Կ. Կեկելիձեն էր: «Վրաց հին գրականության պատմությունը» շորս անգամ վերահրատարակվել է¹⁸, իսկ ամփոփվող նյութերը, այդ թվում և «Սայաթ-Նովա» բաժինը, աստիճանաբար լրացվել են նոր մեկնություններով ու փաստարկումներով:

Վրացի գիտնականները, հատկապես բանաստեղծ Ի. Գրիշաշվիլին, տարեցտարի Սայաթ-Նովային վերաբերող նոր նյութեր ու նրա հեղինակությունը կրող խաղեր էին պրպտում: 1924 թվականին վրացական «პედაგოგიკა» հանդեսում (№ 3—4, էջ 127—128) հրատարակվեց մի նոր խաղ: Երբ տարիներ հետո (1934) այդ խաղն իբրև նորագյուտ մատուցվեց, Ի. Գրիշաշվիլին պատասխանեց այդ «գյուտին» և նոր միայն հայտնի դարձավ, որ հրատարակող-ծանոթագրողն ինքն է եղել¹⁹: Այդ նույն պատասխանից էլ տեղեկանում ենք, որ սայաթնովագետը մտադիր է եղել մյուս խաղը ևս («ჩემსა ვაბრ—სა...» — «Ազատ թող իմ վարդին») հրատարակել, բայց հանդեսի փակման կապակցությամբ բնագիրը մնացել է խմբագրության արխիվում:

Բնութագրելով Սայաթ-Նովայի յուրաքանչյուր նորահայտ խաղի նշանակությունն ու կարևորությունը, Ի. Գրիշաշվիլին գրում էր. «Միշտ ինչ որ մի հպարտություն եմ զգում, երբ Սայաթ-Նովային վերաբերող հոլվածներ եմ կարդում, իսկ նրա անծանոթ խաղերի հայտնաբերումը հո այս քաղաքի բանահյուսության տոն կնշանակի»²⁰:

18 Վերջին հրատ. 1958 թվականին:

19 Տե՛ս նրա հոդվածը «Սայաթ-Նովայի անծանոթ խաղերը», «ლიტერატურული გაზეთი», 1934, № 27, էջ 5:

20 Անդ: Գրիշաշվիլին Սայաթ-Նովային ձոնած բանաստեղծություն ունի: Նա թարգմանել է նաև Հ. թումանյանի [«Սայաթ-Նովա»] հանրահայտ բանաստեղծությունը, թարգմ. հրատ. տես «მეათობი», 1948, № 4, էջ 24:

Վրաց սայաթնովագիտության պատմության մեջ հատկապես նշանավոր է 1930 թվականը, երբ գրեթե միաժամանակ հրատարակվեցին Լ. Մելիքսեթ-Քեկի և Գ. Լեոնիձեի մենագրությունները Սայաթ-Նովայի մասին²¹: Մինչ այդ հայ սայաթնովագետները սկզբունքային բանավեճ էին մղում Սայաթ-Նովային վերաբերող մի շարք հարցերի շուրջ: Լեոնի և Գ. Ասատուրի այդ բանավեճը («Խորհրդային Հայաստան», 1926) բոլորովին նաև Վրաստանում ապրող հայագետ-վրացագետների հետաքրքրությունը:

Լ. Մելիքսեթ-Քեկի մենագրության զրդապատճառներից մեկը (և հիմնականը), ինչպես հեղինակն է նշում, այդ բանավեճում արծարծված հարցադրումներին պատասխան տալն էր՝ վրացական աղբյուրների օգտագործմամբ: Աշխատությունը դուրս եկավ նշված սահմաններից և մի շարք նոր խնդիրներ ու փաստեր առաջադրեց:

Մելիքսեթ-Քեկի սույն աշխատությունը մի տեսակ ընդհանրացնող բնույթ ունի, թեև ոչ քիչ հարցեր այստեղ ևս վիճելի են: Հիմնական արժանիքը, մեր կարծիքով, Սայաթ-Նովայի ինքնագրերի վերծանումն ու պատշաճ օգտագործումն է, իսկ բազմաթիվ ճշտումներն ու նախորդ բանասերների թերացումների սրբագրումը աշխատությանը մատենագիտական ամբողջություն է տալիս: Լ. Մելիքսեթ-Քեկը, ի տարբերություն մյուս սայաթնովագետների, լրիվ օգտագործում է հայկական ու վրացական աղբյուրները: Այդ իսկ պատճառով էլ այս մենագրությունը արժեքավոր է և ուշադրության արժանի, հատկապես վրացական աղբյուրներին ոչ քաջագիտակ մասնագետների համար: Աշխատությունը ժամանակին արժանացավ Կ. Կեկելիձեի ուշադրությանը:

Նշանակալից ու արժեքավոր է նաև Գ. Լեոնիձեի մենագրությունը²²:

²¹ Լ. Մելիքսեթ-Քեկի, Սայաթ-Նովայի, Ստեփանոպոլ, 1930; Գ. Ասատուրի, Մենագրություններ Սայաթ-Նովայի մասին, Երևան, 1930:

²² Աշխատությունը գրվել է 1928 թվականին և 1929 թվականի հունվարի 10-ին կարգաթղթով է որպես զեկուցում: Հետագայում այն լրացվել է

Սայաթ-Նովայի կենսագրությանն ու ստեղծագործությանն առնչվող մի շարք հարցեր այստեղ քննվում են նորահայտ աղբյուրների կիրառմամբ: Գ. Լեոնիձեի իր աշխատությունը շարադրելիս նկատի է ունեցել Վրաստանի տարբեր հնադարաններում պահվող զրչագրերի ընձեռած նորույթները՝ շատ հաճախ համեմատական կիրառմամբ օգտագործելով դրանք: Քննելով մենագրելու զրդապատճառները, հեղինակը գրում է.

«...Չնայած այսպիսի ծառայությանը [անդրկովկասյան ժողովուրդների մշակույթի պատմությանը], պետք է նշել, որ Սայաթ-Նովան ըստ արժանվույն չի ուսումնասիրված և նրա կենսագրության ու գրական գործունեության բազմաթիվ հարցեր դեռևս մշուշապատ են»²³:

Ինքնին հասկանալի է Գ. Լեոնիձեի նպատակը. վերաբերենել որոշ հարցեր, նոր վկայություններ կիրառելով:

Աշխատության ընդգրկումն այսպիսին է.

1. Վկայություններ Սայաթ-Նովայի անձնավորության, ծննդյան ու դաստիարակության մասին՝ ըստ վրացական նոր աղբյուրների (էջ 9—13):

2. Սայաթ-Նովան Հերակլ II-ի սաղանդար (էջ 14—16):

3. Սայաթ-Նովան պալատական «ղվարձախոս» (էջ 17—18):

4. Սայաթ-Նովան դիվանագիտական գործիչ չի եղել (էջ 19—20):

5. Երգչի վտարումը պալատից (էջ 21—25):

6. Ըի՞շտ է, թե ոչ Սայաթ-Նովայի եպիսկոպոսությունը (էջ 26—33):

7. Սայաթ-Նովայի մահվան տարեթիվի հարցի շուրջը (էջ 33—46):

8. Երգչի անունը, նրա խաղերի ճակատագիրը (էջ 49—61):

Լեոնիձեի արևելագիտության ինստիտուտում պահվող մի քանի արժեքավոր սկզբնաղբյուրներով և 1930 թվականին հրատարակվել առանձին գրքով:

²³ Անդ, էջ 6:

Գ. Լեոնիձեի ուսումնասիրությունը Սայաթ-Նովայի մասին գրված լավագույն երկերից է: Արդեն նշեցինք, որ վրացական մի քանի աղբյուրներ առաջին անգամ էին բանասիրական քննության հիմք դառնում: Այստեղ վրաց ընթերցողին ներկայացվեց Սայաթ-Նովայի մի անծանոթ (նորահայտ) խաղ և երկու կալամբուր: Երեսունական թվականներին դեռևս հրատարակված չէր Հովհան արքայազնի «Կալմաստբա» արձեռավոր մենագրությունը, բայց Գ. Լեոնիձեն ձեռագրից հատվածել էր Սայաթ-Նովային վերաբերող մասը և բանասիրական նոր հարցադրում արել:

Սայաթ-Նովայի խաղերի նոր ու կատարյալ հրատարակության անհրաժեշտության մասին է գրել Չարենցին բախտակից վրաց տաղանդավոր բանաստեղծ Տիցիան Տաբիձեն²⁴: Նա առանձնահատուկ ուշադրությամբ ու դրվատանքով է խոսում Սայաթ-Նովայի բազմակերպչան քնարերգության մասին՝ մշակութային-պատմական ճանաչողական արժեքի ընդգրծմամբ:

«Մեր ժամանակի բանաստեղծներս ոչ միայն այս երեք լեզվով գրելը, այլև մեկ-մյուսի ընթերցումն ու հասկանալն էլ չենք հաջողում: Սայաթ-Նովան թեկուզ հենց դրանով էլ նախընտրելի է ու գերադասելի, որպեսզի մեր սերունդը ճանաչի նրա մեծագույն ծառայությունը»²⁵:

1935 թվականին Լ. Մելիքսեթ-Բեկը երկիցս հանդես եկավ Սայաթ-Նովային նվիրված երկասիրություններով: Նախ ուսումնասիրեց Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության գրական-ժողովրդական աղբյուրները²⁶, ապա այն միակցեց հայերեն խաղերի իր կատարած վրացերեն թարգմանության ու հրատարակեց ստանձին գրքով՝ «Սայաթ-Նովա» (հայկական խաղերը

վրացերեն)²⁷: Գրքի առաջին բաժնում (Առաջաբան և Ներածություն) ուսումնասիրված են հայ և վրաց մատենագրության և բանահյուսության այն «պատմությունները», զրույցները, ավանդություններն ու կրոնական հոգևոր աղբյուրները, որոնց անմիջական կամ հեռավոր արձագանքը կա Սայաթ-Նովայի խաղերում: Ինքնին հասկանալի է այսպիսի ուսումնասիրության գիտական անհրաժեշտությունը: Սայաթ-Նովան, ըստ ամենայնի, այլևս աշուղ չէ, այլ՝ նախնյաց մատենագրության բազմաթիվ աղբյուրների գիտակ բանաստեղծ՝ իր գրական դասական նախորդներն ու ավանդներն ունեցող մտավորական:

Երկրորդ բաժինը՝ հայկական խաղերի ժողովածուն (վրացերեն թարգմանությամբ) նույնպես շնորհակալ աշխատանք է, բայց, պետք է խոստովանել, ըստ էության սա ոչ թե գեղարվեստական թարգմանություն է, այլ տողացի փոխադրում՝ գիտական սկզբնաղբյուր բանաստեղծական թարգմանության համար:

Նույն տարիներին Լ. Մելիքսեթ-Բեկը զբաղվում է նաև մի այլ հարցով՝ Սայաթ-Նովայի նահատակության ստուգությունը ճշտող կամ մերժող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությամբ: Նա ճշտում ու լրացնում էր դեռևս 1930 թվականին արտահայտած իր տեսակետը, թե Սայաթ-Նովան չի նահատակվել, և ավանդությունը շփոթում է: «Ի՞նչա նեկաշվիլին Հայաստանում և Սայաթ-Նովան» հոդվածում²⁸ «Կալմաստբայի» այդ հատվածին վերաբերող ժամանակագրական հարվումների ու քննության հիմամբ Մելիքսեթ-Բեկը նորից հաստատում էր իր ժխտողական վերաբերմունքը նշված ավանդության հանդեպ²⁹:

²⁴ «ՊԼՈՒ. Զաճեօ», 1934, № 28, էջ 3—4:

²⁵ 1934 թվականին գրողների համամիութենական համագումարում Մ. Տարուխիձեն գեկուցեց «Վրաց գրականությունը» թեմայով, բնականաբար, սեզ հասկացնելով Սայաթ-Նովային. տպագրությունը տես «ՅՅԵ-տոժ», 1934, № 7—8, էջ 220—245: Սայաթ-Նովայի մասին՝ էջ 238—239:

²⁶ «ՊԼՈՒ. Մեթյեզդրոժա», 1935, էջ 232—254:

²⁷ Գեղոսի, 1935. Աշխատությունը գրախոսել է վաղամե հայագետ-վրացագետ Իվան Բեկլարովը, տես «Նաալաճորժա ցոմքնիստի», 1936, № 74, էջ 4:

²⁸ «Նախ. ժոճ. ժոճեօ», 9—В (1), 1936, էջ 121—135:

²⁹ Նույն տեսակետը, համոտտ, պահպանվում է և 1941 թվականին լույս տեսած «ժճ. Նոմճ. լոճ. իստորոժա» գրքում (էջ 189—208):

Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգության գաղափարա-
կան վերլուծությանը նվիրված առաջին հոդվածներից մեկը
Ալ. Բարամիձեին է պատկանում³⁰: Հետագայում (1940) Ալ.
Բարամիձեին ավելի ծավալեց նշված հոդվածը և ղետեղեց
«Ակնարկներ վրաց գրականության պատմության» գրքում՝
նորից խաղերի սոցիալական-աշխատավորական երանգների
ըննության ընդգծմամբ³¹:

«Չվենի թառա» հանդեսը 1939 թվականին հրատարա-
կեց Ի. Բալախաշվիլու «Սայաթ-Նովայի կենսագրության եր-
կու հարց» խորագիրը կրող հոդվածը³²: Հեղինակը բանավի-
ճում է Լ. Մելիքսեթ-Քեկի հետ և մերժում նրա «ղերձակու-
թյան» վարկածը, բայց ինքն էլ մի այլ ծայրահեղություն է
ստեղծում՝ Սայաթ-Նովայի «գուրգար» հայտարարելով: Հա-
մեմատաբար ավելի արժեքավոր է Սայաթ-Նովայի պալատից
վտարման պատճառներին վերաբերող բաժինը՝ Հերակլի դեմ
կազմակերպված դավադրությանը առնչելով: Սակայն, մեր
կարծիքով, այստեղ ևս ավելի շատ արհեստական հարմարե-
ցում կա, քան պատմականություն:

Վրաց սայաթնովագիտության հաջորդ շրջանը պատե-
լազմի ավարտից հետո է սկսվում: 1945 թվականին, Սայաթ-
Նովայի հրեյլանական օրերին, վրացական հանդեսներն ու
թերթերը Սայաթ-Նովայի մասին հրապարակեցին մի քանի
գիտնականների հոդվածները: «Գրականություն և արվեստ»
պարբերականը իր № 32-ը նվիրեց մեծանուն բանաստեղծին:
Թերթը հրապարակեց Կ. Կեկելիձեի «Սայաթ-Նովա» հոդվածը,
սուր նա իրեն հատուկ հակիրճությամբ գիտական մի քանի
հարցեր էր քննում. հատկապես նոր էր աշուղական պոեզիայի
վրացական սկունքներին վերաբերող գիտողությունը: Նույն
համարում թարգմանաբար տպագրվեց Վ. Բրյուսովի խորհր-
դածությունները երգչի մասին՝ նշանավոր առաջաբանից

³⁰ „ՅՊՅ“ 1936, № 92, էջ 31:

³¹ Գ. II, էջ 348—366:

³² № 7, էջ 59—64:

հատվածելով, մատենագիտական հաղորդում³³, Ս. Ավչյանի
«Մեծ աշուղ-բանաստեղծը» հոդվածը և այլն:

Հրեյլանական մեծարումներ³⁴ ժամանակ, սովորաբար,
գիտական հարցեր քիչ են քննվում: Բայց այս դեպքում էլ
արդյունքը ուրախալի է. մեծարվող հեղինակը առավել շափուլ
է հանրաճանաչ դառնում: Այդպես կատարվեց և 1945 թվա-
կանին: Անմասն շմնաց և վրաց սայաթնովագիտության իս-
կական հիմնադիրը՝ Ի. Գրիշաշվիլին³⁵: Հրեյլանական երե-
կույի ժամանակ, ի թիվս այլ գիտնականների, ղեկուցում կաթ-
դաց Կ. Կեկելիձեին³⁶: Հետագա տարիներին (մինչև մեր օրերը)
Սայաթ-Նովայի մասին տասնյակի հասնող հոդվածներ են
գրվել՝ տարբեր շարժառիթներով. Ալ. Բարամիձեի հոդ-
վածը³⁷, որի ուսերեն տարբերակը հրատարակվեց Հայաս-
տանի ԳԱ «Տեղեկագրում»՝ «Саят-Нова по грузинским ис-
точникам» վերնագրով, վերահրատարակվեց Գ. Լեոնիձեի
մենագրությունը՝ աննշան կրճատումներով³⁸, մասնակի հա-
մարմամբ վերահրատարակվեց Կ. Կեկելիձեի «Վրաց հին մա-
տենագրության պատմությունը» (1952)³⁹: Կ. Կեկելիձեին և Ալ.

³³ Հոդվածն անստորագիր է:

³⁴ Այժմ պատճենում են ուսերեն «ЧТЕНИЕ» բառը՝ «ընթերցումներ»-
որ սխալ է: Շփոթում են ուսերեն ЧТИТЬ և ЧИТАТЬ բառերի իմաստները-
ЧТЕНИЕ-ն բխում է ЧТИТЬ—մեծարել, հարգել բառից: Հնում սրբերի հիշա-
տակը եկեղեցին մեծարում էր համապատասխան շարականների ընթերց-
մամբ, քարոզով, պատարագով, այստեղից էլ բառը ներառում է «կար-
դալ» իմաստը, բայց ոչ երբեք «ընթերցել» ժամանակակից հասկացողու-
թյամբ:

³⁵ Նրա «Սայաթ-Նովա» հոդվածը տե՛ս „ՅՊՅ“ 1945, № 192:

³⁶ Նրեկոն տեղի է ունեցել 1945 թվականի հոկտ. 8-ին, նախագահում
էր Ի. Գրիշաշվիլին, հարակից ղեկուցում ունեցան Ալ. Բարամիձեին, Գ. Լեո-
նիձեին և Լ. Մելիքսեթ-Քեկը: Սայաթ-Նովայի նվիրված բանաստեղծու-
թյունների ընթերցմամբ հանդես եկան Ալ. Աբաշևին, Ռ. Գվետաձեն,
Ս. Փաշալիշվիլին: Սայաթ-Նովայի խաղերը կարգացին անվանի դերասան-
ների Ք. Ճավճավաձեն, Ակ. Վասաձեն, Ս. Զաքարիաձեն, Վ. Գոձիաշվիլին՝
Ս. Զախավան, Ն. Յասաղաշվիլին:

³⁷ „ՅՊՅ“ 1947, էջ 175—184:

³⁸ „ՍՊՅ“ 1949, էջ 282—303:

³⁹ Սայաթ-Նովայի վերաբերող՝ էջ 562—567:

Բարամիձեն համատեղ հրատարակեցին «Վրաց գրականության պատմությունը», որտեղ ըստ արժանվույն տեղ է հատկացված Սայաթ-Նովային՝ (արդեն հայտնի գրույթների վերաշարադրամբ)⁴⁰; Լույս տեսավ Ի. Գրիշաշվիլու «Սայաթ-Նովայի հիշատակին» (1957)⁴¹, «Սայաթ-Նովա» (1962) հոդվածները և այլն:

Այսպիսով, վրաց սայաթնովագիտությունը բավական երկար ճանապարհ է անցել՝ տարբեր շրջաններում առանձին կարևորություն ունեցող հարցեր քննարկելով: Բազմաթիվ դիտնականներ են մասնակցել գրական այդ հարընթացին, իհարկե, ամեն մեկը իր կարողության շրջանակում: Կան հոդվածներ, որ վերապատմում են վաղուց հայտնին, գրված են սոսկ առիթի դրամամբ: Բայց քիչ չեն և ծանրակշիռ աշխատությունները, որոնք արժեքավոր են նաև հայ սայաթնովագիտության համար:

Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգությունն այնքան մեծ է ու բազմակողմանի, որ պատմական կարճ ժամանակամիջոցում անհնար է ամեն ինչ սպառել: Սայաթնովագիտությունը արդեն հարյուր տարվա պատմություն ունի, բայց դեռ շատ ժամանակ կպահանջի նրա գրական ժառանգությունը ըստ ամենայնի արժեքավորելու, անսխալ կենսագրությունը կազմելու, ննթագրությունները փաստերով փոխարինելու համար:

Գեոևս ուսումնասիրության կարոտ տասնյակ հարցեր կան, որոնցից ամենագլխավորներն են.

ա) Վրացական տաղերի համեմատական բնագրի հրատարակումը: Մինչև այժմ հրատարակված գրեթե բոլոր տաղերը ձեռագրական մի տարբերակ են ներկայացնում: Համեմատական տեքստը պայմաններ կստեղծի վերականգնելու անաղարտ բնագիրը, օտարելու հետագա հավելումները և ճիշտ հասկանալու (և մեկնելու) խաղերը:

⁴⁰ 1954, էջ 469—479:

⁴¹ „ლიტერატურული ნარკვევები“, 1957, էջ 220—223 (գրված է 1945 թ.):

բ) Հայկական խաղերը կարոտ են վրացական գեղարվեստական թարգմանության: Լ. Մելիքսեթ-Բեկի թարգմանությունը հաջող սկիզբ է, բայց Գրիշաշվիլու պես արևելյան բանաստեղծության քաջագիտակ բանաստեղծի թարգմանություն է հարկավոր՝ թարգմանելուց առաջ բնագրի բառազանձի բնույթի հաշվառմամբ: Նույնքան կարևոր է և վրացական խաղերի լեզվաոճական առանձնահատկությունների նկատառումը:

գ) Արբեբջաններն գրված 114 խաղերը դեռևս կատարելապես անժանոթ են վրացի ընթերցողին (հայերին ծանոթ են կիսով չափ): Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգության նկատմամբ ունեցած պատկերացումը (մասնագետի թե ընթերցողի)՝ առանց արբեբջաններին խաղերի թարգմանության, ամփոփ լինել չի կարող և առհասարակ հնարավոր չէ ամբողջական մենագրություն նվիրել նրանց հեղինակին:

դ) Բանասերները ավելի շատ վերադվել են Սայաթ-Նովայի կենսագրությանը վերաբերող հարցերի ուսումնասիրության, մինչդեռ իբրև գեղարվեստական խոսք այդ խաղերը տակավին բազմակողմանի ու խոր ուսումնասիրված չեն:

ե) Գեոևս ուսումնասիրման կարոտ է աշուղական քնարերգության (այս դեպքում՝ Սայաթ-Նովայի) մերձավոր աղերսը վրաց բանաստեղծությանը, ավելի վաղ գոյություն ունեցող մատենագրությանը: Արդյո՞ք Սայաթ-Նովան «ներմուծեց» աշուղություն՝ պալատական նկատառումներին հարմարեցնելով, թե՞ արդեն գոյություն ունեցած տրադիցիաներին նոր փրանգ տվեց (թեկուզ արևելյան): Սայաթ-Նովայի արվեստը արդեն գոյություն ունեցող միջավայրի արտահայտություն էր, թե՞ իր գոյությամբ ինքը գրական միջավայր ստեղծեց:

զ) Ուսումնասիրության կարոտ է Սայաթ-Նովայի խաղերի ժանրային առանձնահատկությունը, արևելյան ընդունված շափերից նկատվող խտտորումը (օրինակ՝ մաջամայի ժանրում), այդ տարբերության պատճառների բացահայտումը: Պետք է դեռևս պարզել ինչ ստեղծություն կա Սայաթ-

Նովայի և նրա նախորդ պարսկահանգ բանաստեղծների երգերի միջև՝ ժանրային-կատարողական առումով:

է) Սայաթ-Նովայի և Բեսարիոն Գաբաշվիլու երգերի որոշ ընդհանրություն սկզբնաղբյուրի քննումը, ազդեցություն և տրագիցիայի տարբերակումը այս շրջանի (XVIII դար) բանաստեղծական արվեստում՝ Սայաթ-Նովայի առնչմամբ:

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՏԵՂԸ ՎՐԱՅ ՄԻՋՆԱԿԱՐՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1

Սայաթ-Նովան համաշխարհային գրականության այն եզակի զեմքերից է, որոնք միաժամանակ երկու-երեք ժողովուրդների մշակույթի պատմություն են օղակում: Սայաթ-Նովան ստեղծագործել է տարբեր լեզուներով: Տարբեր են և այդ լեզուներով ստեղծված գրական ավանդույթները, գեղարվեստական ու ժանրային առանձնահատկությունները:

Հայ գրականագիտական մտքի գնահատմամբ Սայաթ-Նովան մեր միջնադարյան մշակույթի վերջին և արժանավոր եզրափակողն է: Մինչդեռ այլ է Սայաթ-Նովայի դերը (և տեղը) վրաց գրականության պատմության մեջ: XVIII դարում վրաց գրականության հիմնական զեմքերն են (նկատի ունենք աշխարհիկ գրականությունը) Սուլխան-Սաբա Օրբելիանին, Վախտանգ VI-ը, Թեյմուրազ II-ը, Մամուկա Բարաթաշվիլին, Դավիթ Գուրամիշվիլին, Բեսարիոն Գաբաշվիլին և ինքը՝ Սայաթ-Նովան: Ժամանակագրական առումով նշված հեղինակներից երկուսը՝ Բեսարիոն (Բեսարիոն Գաբաշվիլի) և Դավիթ Գուրամիշվիլին Սայաթ-Նովայի հետ նույն շրջանի բանաստեղծներ են: Վրաց հին գրականության վերջին և արժանավոր ներկայացուցիչը Դավիթ Գուրամիշվիլին է (1705—1792): Թեև վերջինս Սայաթ-Նովայից շուտ է մահացել, բայց ասում ենք վերջինն է՝ երկու հանգամանք նկատի ունենալով:

ա) Գուրամիշվիլու պոեզիան ամփոփում է վրացական միջ-նադարյան բանաստեղծությունը թե՛ թեմայի, թե՛ լեզվի առումով: Նիկոլոզ Բարաթաշվիլին, վրաց նոր գրականության ամենատաղանդավոր առաջնեկը, գրական առումով հենց Գուրամիշվիլու աշակերտն է:

բ) Սայաթ-Նովան, երբ արեղա ձեռնադրվեց, ըստ էության դեռ 1765-ական թվականներին (եթե ոչ ավելի շուտ) գրեթե զրկվեց ստեղծագործելու հնարավորությունից: Միայն երկու խաղ է հայտնի («Իմ խեղճ գուլխ», «Արդար դատե»), հավանարար հոգևոր ծառայության շրջանում գրված:

Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը բավական շատ են տարբերվում մինչ այն եղած վրացական բանաստեղծությունից առհասարակ: Հանրահայտ է, որ նա ամենից առաջ աշուղ էր և միայն բացարձակ տաղանդի շնորհիվ դուրս եկավ աշուղական քնարերգության սահմանափակումից: Հայ գրականության պատմության մեջ մինչև Սայաթ-Նովան տասնյակ աշուղներ են վկայված, մինչդեռ վրաց գրականության պատմությունը չգիտե նախասայաթնովական որևէ աշուղի ամփոփ և գիտական ուշադրության արժանի գրական ժառանգություն:

Պատմական աղբյուրներում արժանահավատ վկայություններ կան, որ աշուղական պոեզիան զարթոնք ապրեց XVII դարի կեսերից սկսած: Բայց, ըստ էության, դա ոչ թե գրական մշակման ու գեղարվեստական կատարելության հասած պոեզիա էր, այլ՝ զուտ պալատական-ներբողագրական ծառայություն: Սայաթ-Նովայի վրաց գրականությանը մատուցած երախտիքներից մեկը հենց աշուղական արվեստը արքունական այդ կոշտից դուրս բերելն էր: Ճիշտ է, նա ևս բազմիցս ներբողել է Հերակլ II թագավորին, բայց երբ համատեղում ենք այս ներբողները զուտ արևելյան (այստեղից և վրացական) ներբողագրության ժանրի հետ, որոշակի է դառնում, որ ի վերջո «ներբողական» միտումը զիջում է Սայաթ-Նովայի խոր անհատականությանը, թագավորին ձոնված երգը դառնում է կյանքի, կենսափիլիսոփայության ու գեղարվեստական մտածողության լավագույն արտահայտու-

թյուն: Այլ կերպ՝ աշուղական խաղը դառնում է իր անհատականության մեջ ընդհանրացնելու կարողություն ստացող ճշմարիտ բանաստեղծություն: Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունները, վրաց իրականության մեջ գրական նախորդ չունենալով հանդերձ, իրենք ստեղծեցին բանաստեղծական մի նոր բնագավառ՝ տասնյակի հասնող հետևորդներով: Ակադեմիկոս Կ. Կեկելիձեն իր նշանավոր երկհատորյակում, պատճառաբանելով Սայաթ-Նովային վրաց գրականության պատմության մեջ պատշաճ տեղ հատկացնելու անհրաժեշտությունը, գրում է.

«Սայաթ-Նովան այսպես կոչված աշուղական պոեզիայի տիպիկ ներկայացուցիչ է, որը (աշուղական պոեզիան—Պ. Մ.) մեզ մոտ զարգացած պետք է լինի հատկապես XVII դարի կեսերից: Այս ինքնատիպ ծագման պոեզիան այնպիսի հատուկ նպատակադրում ու ուրույն բնույթ ունեք, որ գրականության պատմաբանը կարող է նույնիսկ շրջանցել այն: Բայց Սայաթ-Նովան այնքան արտասովոր անձնավորություն է, այնքան մեծ էր նրա դերն ու ազդեցությունը վրաց գրական ու մտավորական շրջաններում, որ մենք անհրաժեշտ համարեցինք մի երկու խոսք էլ նրան նվիրել»¹:

Մեծալատաստի գիտնականը արդարացի է պատճառաբանում: Ուշագրավ է, որ Կեկելիձեի համարմամբ աշուղական պոեզիան XVII դարում ոչ թե առաջին անգամ մուտք է գործում վրաց իրականություն, այլ՝ «զարգացավ հատկապես XVII դարի երկրորդ կեսին»: Այս հարցը կարևոր է մանավանդ Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգությունը ճիշտ գնահատելու համար: Որոշ մասնագետներ հակված են կարծելու, որ աշուղությունն իբրև կուլտուրա հատուկ չի եղել վրաց իրականությանը, մանավանդ որ Հովհան Արքայազնի՝ Սայաթ-Նովային վերաբերող տեղեկությունը ևս թույլ է տալիս այդպես կարծել: Գ. Լեոնիձեն ուղղակի նշում է, որ «աշուղական պոեզիան մեզանում XVII դարի երկրորդ կեսին

¹ Յժնոտ. օրոճ. օնժոճոճ, Թ. II⁴, 1958, էջ 678:

ու ներբողանքը») հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանվել: Թամարի ու Գավիթ Սոսլանի հարսանիքի ժամանակ «հանդես էր գուսանաց ու մարմնամարդաց» (օյր Յմ Ձեռնածոտ ԵՂ ԹըՊՅՈՒՏՈՏ): «Գուսանաց հանդեսը», անկասկած, երգի ու նվագի հանդես է եղել: Գուցե Ռուսթավելու «աշուղականն» ու այս «գուսանականը» հենց նույն նշանակությունն ունեն: Երկու դեպքում էլ այն կապվում է ուրախության ու հանդեսի գաղափարին⁶:

Այսպիսով, աշուղական արվեստը, մեր կարծիքով, դեռևս XII դարում Վրաստանում կապվել է քեֆի, կատակի, սիրո առիթներին և որոշակի տարբերվել այլ ժանրի ստեղծագործություններից:

Եթե աշուղական արվեստը օտար չէր նախասայաթնովյան Վրաստանին, ապա, բնականաբար, Սայաթ-Նովան չէր այն հեղինակը, որը սկիզբ դրեց բանաստեղծության այս ժանրին: Վերևում, երբ նշեցինք, որ Սայաթ-Նովան վրաց իրականության մեջ շուներ իր գրական նախորդը, նկատի ունենք նրանից առաջ ապրած որևէ աշուղի ամփոփ ժառանգության, գրական նախորդի խնդիրը: Բայց Սայաթ-Նովան մի այլ շնորհակալ ծառայություն մատուցեց վրաց գրականությանը. Վրաստանի երկարամյա ենթարկվածությունը պարսկական, ու մասամբ էլ թուրքական, գերիշխանությանը և վրաց մի քանի թագավորների մահմեդական նիստ ու կացը՝ վարքը, հակվածությունը, — ժամանակի ընթացքում ստեղծել էին գուտ արևելյան-աշուղական ներբողագրություն՝ պարսկալեզու և թուրքերեն: Երբեմնի աղնիվ, խրախճական-սիրային աշուղական արվեստը դարձել էր պալատական մեծարման, հաճույքի, բծնաքի ու սուտ մեծության ներբողում: Այսպիսի «պոեզիան» իսկապես որ ոչինչ ընդհանուր չունեք վրաց գրականության դարերի պատմություն ունեցող ավանդույթների հետ: Սայաթ-Նովան առաջինն էր, որ պարսկալեզու գուտ պալատական աշուղությունը դարձրեց վրացա-

կան, ժողովրդական՝ իր սկզբունքներով ու բովանդակությամբ: Մենք չենք ժխտում պարսկական-թուրքական եղանակների, ընդունված միջոցների ու մանավանդ բառացանկի առկայությունը: Բայց Սայաթ-Նովայի մոտ «գուտ արևելյանը» էություն չէ, այլ՝ հնարանքի մի մաս, միջավայրից բխող հրաժեշտություն: Սայաթ-Նովան ամենից առաջ երգվյալ բանաստեղծ էր, իր արվեստին խորապես հավատացող (և նվիրված) բանաստեղծ, մի մարդ, որը իրավունք ուներ բացականչելու.

სიტყვას ვიტყვი,—ცამ ქუბილი დაიწყოს!

[Մոտք կասեմ—երկինքը ճքճքա]

Հովհան Արքայազնի «Կայմասորայում» բավական մանրամասն տեղեկություններ կան այս «պարսկական հանգի» մասին: Պետրե Լարաձեի հետ երկախոսելիս Հովհանը պատասխանում է.

«Չկար պարսից որևէ երգ՝ նրանց իսկ լեզվով ու կատարմամբ, որ վրացիները վաղուց չճանաչեին: Բայց այդ մասին գրավոր աղբյուրները չեն վկայում: Իսկ երբ Ռոստոմ թագավորը ստացավ Քարթլին՝ հիմնովին պարսկական կարգ ու ծես սահմանեց: ... Հերակլ II-ի ժամանակ առավել ևս շատացան պարսից եղանակի գործիքներն ու երգերը... Մի քանի անձինք աշխատում էին և վրաց խոսքերին պարսից եղանակ հարմարեցրին: Նվագում էին շոնգուրի ու այլ գործիքների վրա և երգում: Այժմ էլ սա մեզ մոտ սովորական բան է:

Իսկ այս հանգի (իմա պարսկահանգ վրացերեն—Պ. Մ.)՝ վրացերեն խոսքերով առաջին ներմուծողը հայ երաժիշտներն էին՝ Սաաթլաման (resp: Սայաթ-Նովա) և այլոք, ապա՝ Բեսարիոն Գաբաշվիլին՝ առաջնակարգ բանաստեղծ ու ստեղծագործող»⁷:

Հովհան Արքայազնը խոսում է պարսկահանգ աշուղական պոեզիայի մասին և ոչ աշուղական արվեստի մասին՝ առհասարակ: Նա ուղղակի մատնանշում է, որ Սայաթ-Նովան ու

⁶ «ქართლის ცხოვრება», ტ. II, էջ 471-15; հմմ. էջ 661:

⁷ «კალმასობა», ტ. I, էջ 295—96:

Հայազգի այլ ստեղծագործողներ պարսկական հանգի երգերը առաջինը կատարեցին վրացերեն: Ի դեպ, ինքը՝ Սայաթ-Նովան ևս, ինչպես կարելի է նույն Հովհանի խոսքերից եզրակացնել, շատ լավ է պատկերացրել այդ ծառայությունը: Իրեն ուղղված «ասացեր, ո՞վ եք եղել դուք» հարցին նա պատասխանում է.

«Նս լավ շոնդուր [նվագել] գիտեի և միաժականակ պարսկական հանգի վրացերեն խաղեր ստեղծեցի. դեռևս [այս վրացարան խաղը] ընդունված չէր, և երբ թագավոր Հերակլը մեջլիսում էր ու ներս տարան մեզ՝ նվագողներս, այն ժամանակ ես պարսկական հանգով վրացերեն երգեցի: Բատոնին շատ դուր եկավ, և ինձ խալաթ նվիրեց: Հետո ուրիշ շատերն էլ ասացին և ընդօրինակեցին ինձ»⁸:

Ուրեմն, Սայաթ-Նովան իսկապես առաջինն է եղել: Գուցե առանձնապես մեծ նշանակություն չունենար այս նորամուծությունը, եթե ի դեմս Սայաթ-Նովայի ունենայինք մի սովորական և միջին կարողության տեր աշուղ: Բայց հարցի էությունն էլ հենց այն է, որ Սայաթ-Նովայի խաղերը բացառիկ գեղարվեստական գործեր են, մարդասիրական քնարերգության լավագույն նմուշներ: XVIII դարի երկրորդ կեսերի և XIX դարի առաջին տասնամյակների վրաց գրականության տեսաբանը շատ լավ կպատկերացնի, թե ինչ է նշանակում սայաթնովյան պոեզիա, որի վարպետությանը շատերը ձգտեցին:

Սայաթ-Նովայի խաղերը մի ուրիշ, և շատ կարևոր, նշանակություն ևս ունեցան: Ինչպես տեսանք, աշուղական պոեզիան վրացարան դարձավ: Բայց Սայաթ-Նովայի գոյությունը արտակարգ մեծացրեց վերջինիս նկատմամբ ներկայացվող պահանջը: Աշուղական արվեստը, ըստ էության, վերաճեց դասական քերթության:

Բազմաթիվ է Սայաթ-Նովայի նշանակությունը վրաց գրականության մեջ: Փեշանգ Փաշվիբերտղաձեն և Արշիլը ար-

⁸ Անդ, էջ 227:

դեն գրական նոր ուղղություն էին ստեղծել, այսպես կոչված «ճշմարտասացություն», այն է՝ իրապատում թեմատիկա: Միջնադարյան տրագիցիոն թեմաները արդեն փոխարինվել էին (և դեռ փոխարինվում էին) վրաց ազգային կյանքից, պատմական կոնկրետ իրականությունից քաղվող նյութերով: Բայց այդ պոեզիան դեռևս բավական հեռու էր ժողովրդական, կենդանի բանահյուսական ակունքներից: Սայաթ-Նովայի ծառայություններից մեկն էլ կենդանի բառ ու բանի, ժողովրդական պատկերավոր մտքի ներդրումն էր գրականության մեջ: Բեսիկիլի և Դ. Գուրամիշվիլու հետ միաժամանակ Սայաթ-Նովան դեմոկրատական բովանդակության, մատչելի ու անհատական քնարերգության առաջնեկներից մեկն էր ուշ միջնադարի վրաց մշակույթի պատմության մեջ:

Սայաթ-Նովայի վրացերեն գրած խաղերի մի մասն է միայն պահպանվել: Դժվար է կարծել, որ Վրաստանում տասնամյակներ ստեղծագործող բանաստեղծը ընդամենը 34—36 խաղ է վրացերեն հորինել: Վրաց գրականության տեսաբանը առ այսօր դժվարանում է ամփոփ և վերջնական խոսք ասել Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգության շուրջը: Շատ խաղեր, ինչպես կարելի է ճշտել հայերեն պահպանված ժառանգության հետ համեմատելով, աղավաղ տարբերակներով են հասել մեզ, երբեմն նույնիսկ բանավոր աղբյուրից զբաղված: Սայաթ-Նովայի վրացական խաղերը «սովորական մեղեդիներ» չէին, բայց եթե նրան հաջորդող «թափառական երգիչները» երբեմն աշխատել են այդպիսին դարձնել՝ ապա դրանում Սայաթ-Նովան չէ մեղավորը:

Միանգամայն արդարացի էր Տ. Տարիձեն, երբ առաջարկում էր ուսումնասիրել աշուղական պոեզիայի ակունքները և Սայաթ-Նովայի ծառայությունը ամփոփել բազմակողմանի ուսումնասիրությունից հետո միայն: Սայաթ-Նովայի արվեստը լրիվ գնահատելու համար անհրաժեշտ է ուղեցուց ունենալ նաև նրա այլ լեզուներով գրված գործերը, այլապես գնահատականը միակողմանի կլինի:

Կ. Կեկեկիձեն Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը երևալով խմբի և բաժանում, ա) ինքնակենսագրական (երկու խաղ), բ) խրատական (չորս խաղ), գ) սիրո (մնացածը): Բաժանումը կատարված է ըստ խաղերի բովանդակության: Բացառիկ արժեքավոր են առաջին խմբի երկու խաղերը, որոնք զբված են պալատից հեռանալուց հետո:

Հաճախ ասում են, թե Սայաթ-Նովան գրել է Քիֆլիսի բարրատով: Անհրաժեշտ է որոշ վերապահություն անել: XVII դարի Քիֆլիսի բարբառով զբված մի քանի վրացատառ ազբյուրներ են պահպանվել: Երբ համեմատում ենք զրանք Սայաթ-Նովայի խաղերի հետ, պարզորոշ է դառնում, որ Քիֆլիսի հայոց բարբառի հիմնական ձևաբանական-շարահյուսական նորմերը պահպանված են, բայց բառազանձը լրիվ նույնը չէ: Քիֆլիսի բարբառը չի ունեցել պարսկերենից, թուրքերենից ու արաբերենից կատարված այնքան փոխառություն, որքան Սայաթ-Նովայի խաղերում ենք հանդիպում: Օտար բառերի առատությունը անշուշտ նաև գեղարվեստական պատկերավորման հնարանք է, ավանդույթ՝ հանպատրաստի ասվող խաղի համար, աշուղական պոեզիայի բնույթին ու զարգացման այս շրջանին հատուկ երևույթ, ոչ միայն խոսակցական լեզվի կիրառում: Վրացական խաղերում չունենք օտար բառերի այնպիսի առատություն, ինչպես հայերենում է: Համեմատենք երկու պատահական տուն՝ հայերեն և վրացերեն խաղերից.

Քամամ աշխար պըտուտ էկա, չը թողի Հաբաշ, նազանի.
Չը տեսա քու դիզարի պես՝ դուն դիփունեն բաշ, նազանի.
Թե խամ հաքնիս, թե դար հաքնիս՝ կու շինիս դումաշ, նազանի,
էնդու համա քու տեսնողըն ուսում է վա՛շ, վա՛շ, նազանի:

գինձեմա շարո, ռթրոս լոլոլ, տանա Մեճնա,
յրան տյրանի, ավրոնդեյան ճանաՄեճնա,
մոլոլ նյ մոմչլամ, եղտոլ ցոփորաց ճանա Մեճնա,
ծղեծղուլոլ ստորոլ, ճագոլոլ մանա, Մեճնա,
Մոջնտրոս սոնոլ, Մեճնոլոլ ճանա Մեճնա...

[Քի սաղ դու քա դարբար ու դար, օսկե կոճակ շարան-շարան.
Կոսիս, ձեռիտ տակըն ըլի Աղըրբեշան, Իրան-Քուրան...]

Փոխառություններն են՝

Հայերենում	Վրացերենում
1. Քամամ—تامام—ամբողջ, ողջ, արար	1. շարո—زر—սիկի
2. զեզար—دراز—տեսք	2. մոջնտրո—مجنون—սիրահար
3. բաշ—باش—սպիտի մեծ, զլխավոր	
4. խամ—خام—հասարակ, սովորական	
5. դար—زر—սիկի	
6. դումաշ—قماش—բեհեզ	

Գրեթե նույն հարաբերությունն է նաև ամբողջական խաղեր համեմատելիս: Ստորև համադրվում են հայերեն «Յիս մե զարիք բուբուլի պես...» (հինգ տուն) և վրացերեն «մոլոլոլ սայցարջոլոլ...» ու «սամոտեճնոլոլ ճամոստլոլ» («Արի գոզալ...»), «Իրախոն էլած մե աննաման վարթ իս դուն») երկու խաղերում (տաս տուն) հանդիպող օտար ծագում ունեցող բառերը.

Հայերենում	Վրացերենում
1. դափազ—قبص	1. սալո—ساقی
2. փխնդազ—انداز پی	2. մալոլ—سایل
3. իլթիմազ—التماس	
4. աջայիք—عجایب	II
5. սուրթ—صورت	3. մաշ—ماز(?)
6. ռանգ—رنگ	4. շիանո—زیان
7. սեյրան—sejran	5. օյանձաշո—انداز پی
8. հեյրան—حیران	6. յագոտ—یاقوت
9. բիրյան—birjan (بی ریایا. հմմ.)	7. սյրոմա—سورمه
10. դուլ—قول	8. ճաբի—چابی
11. հախ—حق	9. ալոլ—اعلی
12. չրաղ—چراغ	10. ջաշա—جزا
13. տուսազ—دوزخ	
14. էշիկ—عشق	
15. ուրդան—عرقان	
16. ջունուն—جنون	
17. բարզ—برقی	
18. ջուրթամ—جوگم (جگن کلام)	
19. չուն—چون	
20. խիալ—خیال	

նոթ լինելով և վերջինիս բուն շափածո ստեղծագործություններին: Վրաց գրականագիտական մտքի առաջին տեսաբանի՝ Մամուկա Բարաթաշվիլու համար (մահ. XVIII դարի 60-ական թվականներին), իհարկե, դժվար կլիներ պատկերացնել, որ իր տեսությունը շարադրելուց (1731) մի քանի տարի հետո Սայաթ-Նովայի ու Բեսիկիի արվեստը նոր ուղիներ պիտի բացեր: Դժվար էր, որովհետև չէր կարելի երևակայել, որ թուրքերեն ու պարսկերեն երգվող ներբողական միտումներով օժտված աշուղական պոեզիան կարող էր վրացաբան դառնալ և վերածել ճշմարիտ գրականության: Իր տեսությունները սահմանելիս նա ելնում էր վրացական դասական գրականության հնարավորություններից, բնականաբար, ուշադրություն չըզարձանելով XVIII դարի Թիֆլիսի արհեստավորական խաղերին՝ ժողովրդական ինքնատիպ կոլորիտով ու բովանդակությամբ:

Սայաթ-Նովան իր դարի ամենահեղինակավոր բանաստեղծներից էր, մանավանդ եթե նկատի առնենք այն ժամանակի Թիֆլիսի սոցիալական խավերի ու նրանց գաղափարախոսության փոխհարաբերությունը: Ժամանակի խոշորագույն բանաստեղծները չէին կարող չճանաչել հին Թիֆլիսի բոլոր անկյուններում, արքունիքում թե ղարաչոխալիների քեֆերին երգվող, առած ու ասացվածք ղարձած խաղերի հեղինակին՝ Սայաթ-Նովային: Եվ հիրավի, XVIII դարի ամենատաղանջավոր բանաստեղծներից մեկը՝ Բեսիկին, բավական երկար ժամանակ կրում էր Սայաթ-Նովայի անհրեքելի ազդեցությունը (նա XVIII դարի նշանավոր գործիչ և գրող Զաքարիա Գաբաշվիլու որդին է)¹¹: Բեսիկին (1759—1791) շատ բանեցող է բախտակից Սայաթ-Նովային: Բանասերներից շատերը նրա բանաստեղծություններում հանդիպող «թագուհի Աննան» նույնացնում են Հերակլ II քրոջ, ոմանք՝ Աննա Օրբելիանիի հետ և այլն: Բոլոր դեպքերում Բեսիկիի ներշնչանքը ևս «Ան-

¹¹ Մահ. 1783 թվականին Գեղթում, տե՛ս Յ. Կրկունց, Յոթ. ԼՈՒ. օժ., Թ. II, 1958, էջ 663:

նա» է, եթե հավատանք, որ այդպես էր նաև Սայաթ-Նովայի մոտ: Բեսիկին ևս վտարվեց Հերակլի պալատից (1777): Կ. Կեկելիձեի կարծիքով վտարողը ոչ թե Հերակլ II էր, այլ Անտոն Ա-ն: Այս դիպվածը գուցե կարելի է նկատի առնել Սայաթ-Նովայի ընդհարման պատճառները մեկնելիս, մանավանդ որ Անտոն Ա-ին ծաղրող մի կալամբուր ունենք: Բեսիկին, բարեբախտաբար, Թիֆլիսից վտարվեց միայն, մինչդեռ Սայաթ-Նովան «սև սքեմ» հագավ:

Ինչ խոսք, ազդեցություն ասելիս կենսագրական այս ընդհանրությունը նկատի չունենք¹²: Աղբյուրների վկայությամբ Բեսիկին արտակարգ նվազող է եղել և շատ լավ ձայն է ունեցել: Այս ունակություններն ու ծանոթությունը Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգությանը Բեսիկինը դրդել են հետևել նրան, զրել աշուղական խաղեր, կիրառել Սայաթ-Նովայի խաղերին բնորոշ տաղաչափություն ու խաղատեսակներ. ա) Բայաթի, բ) Դափիա, գ) Մուստազադ (իմա Մուստաֆազադ), դ) Թախմիս, ե) Մուխամբազ և զ) Թեշլիս: Կ. Կեկելիձեն ափսոսում է որ «Բեսիկին իր փայլուն տաղանգչ չխնայեց մեր մատենագրության մեջ աշուղական պոեզիայի տրադիցիաները ուժեղացնելուն», որ «գիտավորյալ պարսից հանգով գրում ու երգում է աշուղական պոեզիայի մուխամբազներ, մուստազազներ, և բայաթիներ, որոնք բնորոշ չէին վրացական պոեզիային»¹³: Այստեղից հետևում է, որ զգալի է եղել Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը իր ժամանակակիցների վրա, ավելալ զեպքում՝ Բեսիկիի, որովհետև նրանից առաջ վրացալեզու այսպիսի ոտանավորներ չկային: Սայաթ-Նովայի նմանողությամբ Բեսիկին ևս «պարսից հանգի վրացերեն խաղեր» էր գրում և մեծարվում ժամանակակիցների

¹² Ոմանք այդպես են վարվում ն. Բարաթաշվիլու և Խ. Աբովյանի վերաբերմամբ, իրարից միանգամայն հեռու, անծանոթ ու այլխանդիր այս երկու մեծագույն հեղինակություններին աշխատում են «իրար ծանոթ դուրս բերել», բարեկամություն «ստեղծել»։ Ճշմարիտ բարեկամությունը փաստերի անաչառ ու անկասկածալ մեկնությունն է:

¹³ ՆՎԷ. աշխ., էջ 677:

կողմից: Բեսիկին հետևել է Սայաթ-Նովային, որովհետև բանաստեղծական արվեստի այս բնագավառը հար ու ներդաշնակ էր իր ժամանակի պահանջներին, իր գրական միջավայրի արդասիր էր և իր գաղափարականությունը ամենից ավելի դիմոկրատականն էր: Այս առումով չափազանց հետաքրքիր է բանաստեղծ Վախտանգ Օրբելիանի (1812—1890) մի արտահայտությունը. «Շն շն սիրում մուխամբազի ոճը,— կինտոնների ոճը, շուկայական ոճը»: Այստեղ որոշակի արհամարհանք կա կինտոնների (իսկ կինտոնները ժողովրդական պարզ ու կենսուրախ մի զանգված էին) ու շուկայականների հանդեպ (այս դեպքում նկատի է առնվում առօրյա, ժողովրդական հրգը): Բայց այդ արհամարհանքը ամենից առաջ Սայաթ-Նովայի ու Բեսիկիի օգտին է, այդ մուխամբազների հեղինակների օգտին: Բանաստեղծությունը ամենից առաջ ժողովրդական պետք է լինի, ժողովրդից բխող, նրան վերադարձվող: Բեսիկիի բանաստեղծությունների մի նշանակալի մասը Սայաթ-Նովային է առնչակցվում ոչ միայն չափի ու ժանրի առումով, այլ նաև՝ ներքին բովանդակությամբ, ընդհանուր տրամադրությամբ: Բերենք մի երկու օրինակ.

Սայաթ-Նովա.

Էսօր իմ յարին տեսա բազլի մեկըն ման գալով,
Գեղինըն դարձարվեցամ իմ յարի օսկի նալով.
Բըբուլի պես պտտոտ էկա վարժի վրա ձև տալով,
Ջունուն էլավ խիլբըս գըլխես, սիրտս տիրը, աչիս լալով.
Շույս ունիմ իմ ստիղծողիմեն՝ միր դուշմանն ըլի էս հալով:

Բեսիկի.

աճք, ծղլծղլու, զարժես սիծպչոտ մեծաղե նախ,—
տոյ ֆյարոճոտ ոչուս, — տաջի մուոյալ, յարս ճալմարնե,
յեգեբոն ծալմի Վեգիյեանոս, նարգիճոն նախ:
յոյոճոն զարժոն ար միջոլեղե տաջոն նեճոտ!¹⁴

[Վեր կայ, բըբուլ, վարդի սիրուն ալեգանանի աղբարի,—
Թե բարկանա՛ղ զոհիր անձո, այգուս դուր քեզ թաղիր,
Գույն գլխա, այգի թողնի, դու նարգիլի տեսը նալիր,
Կոկոն վարդը, (թե ամաչես)՝ չի ընդունի քեզ իր կամբուլ:]

Սայաթ-Նովա.

Եշերտ վառից, նոր կըրակի տիղ շունիմ.
Սղաշում իմ, ուրիշ շար ու դիղ շունիմ,
Սայաթ-Նովան կուսե՛ վուլ մե միղ շունիմ,
Շերիք էրիս ու տաս էդբան շաղա միղ:

Բեսիկի.

Մե շուկոլոն զլուտ Վեմոզյաշոճ, Վեմ մեմալեճո—
ջոնճա ռոմ մոզճկեղ Վեյաշոճ, ար ճեթալեճո!
ճամճեյոն ռոջոտ ճեյեթոտ ճամճեյո, մոտ մճիրս ճալեճո!
Վեյնա միջնոթսա Վեյնո մոզճկեղ ճեյեթոտ ճալեճո...
ջոտեղ ճալոթեյ Վեյնո ճոլեյա Վեյնա մճոթեյնա!¹⁵

[Բարի սրտով քեզ եմ նայում՝ թագնվում ես ինձանից,
Ուրում ես որ անսեր մնամ, գոթ շունենամ քեզանից,
Քանի անգամ կրակն այրեց՝ ուժ չմնաց քո սիրուց,
Քս մեջնոնը սպանվում է քո իսկ վառած կրակից...
Գեթ մի անգամ արժան արա արե-դեմբուլ, սեսուլթան:]

Բեսիկիի մոտ երբեմն հանդիպում ենք այնպիսի արտահայտությունների ու դարձվածքների, որոնց նմանակներն ու տարբերակները հանդիպում են Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերում:

Սայաթ-Նովա

Բեսիկի

1. Ռոմեղ ցրտոն.., Ռոմեղ ցրտեղ.
(վար մե...) (քանի անգամ)	1. ճամճեյոն ռոջոտ...
(քանի անգամ)
2. Տայեթոլոն ծալմի ճեյեթա ճամճեյո
(սիրունոս այգուս իսկըս կըբըլ)	2. Տեյեթոն ծալս Վեյեղ...
(սիրուն այգին մոտ)
3. Կարո ճալ մեջոն...
(չեսեյ իմացա դուր քո է...)	3. Եղ ճալս ճարճոն կարոն
ճալմոն...
(վարդի գունը թե քո սեսուն)
4. Ռոճոն մոթոճանճեթո, ճեթո
(երբ կգաս տեսնեմ իմ բառոն)	4. Ռոճոն ճեթո Վեյեթոլ...
(երբ կլինի ու դարձնես)
5. Ինճոն ճեթոճեթոն ճեթո ճեթո...
(նիկայ թագալը ճեթո ճեթո)	5. Վեյնո Վեյեթոլ ճեթո
ճեթոն...
(նիկայ ճեթո սես)

և այլն:

¹⁴ Քեյնո Տայեթ, 5, էջ 378:

¹⁵ Անդ, էջ 380:

Բեսիկիի «ճամբոյն ճոյցոտ» («Քանի անգամ») արտահայտութեան մեջ, ուշադիր լինելու դեպքում, կարելի է հայկաբանութեան ենթաշեշտ որոնել՝ Սայաթ-Նովայի վերոբերյալ դարձվածքի միջնորդավորմամբ: Վրաց լեզվի համար այս արտահայտությունը ոճաբանական քիչ արդարացում ունի, մինչդեռ Սայաթ-Նովայի վկայված համազորը բացատրում է այն:

Ուրիշ աշուղ-բանաստեղծներ կարելի է թվարկել, որոնք կրել են Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը:

Վրաց արքունիքի վերջին «սաղանդարը» Յարալի Շանշիաշվիլին էր:

Վրացական ձեռագրերում պահպանվել են այս աշուղի խաղերը (S—3723, էջ 220—21): Ուշագրավ է «Սայաթ-Նովայի հանգով, Յարալու ասած»¹⁶, «Տառալոմաս ցառնեղ տխրեղ օտարալոմաս» խաղը¹⁶, որ անկասկած վկայված է Սայաթ-Նովայի որոշակի ազդեցությունը՝ ինչպես շափի ու ժանրի, այնպես էլ՝ թեմայի ու կատարման առումով:

Անկասկած է XVIII—XIX դարազրկի աշուղներ Շամշի-Մեղրոյի, Քիչիկ-Նովայի և Մաչաբեկայի երգերի նմանությունը Սայաթ-Նովայի խաղերին:

Վրացագետ Զարարիա Ճիճինաձեն, օրինակ, Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը կրած աշուղներ է համարում Գարսեվան Դորդանովին, Մեղրուա Զանգիշվիլուն, Նիկողոս Զարիբաշվիլուն, Հովհան Օթոաշվիլուն և այլոց¹⁷: Այս ցուցակը կարելի է ավելացնել, եթե լրիվ ուսումնասիրվեն XVIII—XIX դարերի վրաց ձեռագիր ժողովածուները: Սայաթ-Նովայի հետևորդներն են եղել նաև աշուղներ Բուդաղ-Օղլանը, Սեֆիլ-Օղլանը, Լազաթ-Օղլանը, Գասպար Խոսրոսովը, մասամբ՝ Բեչարա Զարի-Օղլին, Միրզաչանը, Ուստա Սաֆարը և ուրիշներ: Սայաթ-Նովան թերևս Անդրկովկասի միակ բանաստեղծն է:

¹⁶ Տե՛ս ձեռ. H 2310:

¹⁷ «Ճոյցոտ», 1878, № 119.

է, որ հետևողների ու ազդվողների այսպիսի բանակ է ունեցել, անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից:

Բեսիկիից հետո Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը կրած վրաց խոշորագույն բանաստեղծը Ալեքսանդր Ճավճավաձեն է (1786—1846): Վրացագետները Ալ. Ճավճավաձեի ստեղծագործության մեջ ձևի և բովանդակության երկվություն են տեսնում. նա օգտագործել է Սայաթ-Նովայի ու Բեսիկիի բանաստեղծական նվաճումները, զուգադրել այն ֆրանսիական ուսմանտիզմի ու «անհատապաշտության» հետ, մի տեսակ նոր որակ ստեղծել: Բնորոշը, սակայն, նրա համար արևելյան քնարերգությունն է, Սայաթ-Նովայի ու Բեսիկիի սահմանած նորույթներով: Արևելյան պոեզիան Ճավճավաձեի ստեղծագործությամբ զարգացման նոր շրջան ապրեց:

Սայաթ-Նովայի ծառայություններից մեկն էլ, ինչպես արդեն նշվել է, անհատական քնարերգության զարգացումն է: Ալ. Ճավճավաձեն ըստ արժանիւյն ժառանգեց Սայաթ-Նովայի ու Բեսիկիի վաստակը, չխուսափելով նոր ժամանակներում ստեղծված երանգավորումից.

Տոգորալու, ժալա Մենա ցոցելո ցոցոմոն,— սրնեքն ռաւա,
Տալա Մենա ցոցելա ցոցոն: Երո, ցո, ցոցո, ցոցո;
Տեղմփոցե Նար տցոտ մպրոտեղո, Գաթի մա ցաթց, քցոց Նաւա,
Գալաւո ցաթց քցոցցոցոցոց, մա թեց ցոցոցոցոցոց Եւ տցոտ Նեւաւա...

[Մեր քո ուժը ո՛վ չգիտե՛ ինչ որ կյանքում կա իրական,
Աքեղան է քեզ հավատում, արքա, ծառա, աշխարհական,
Քաղաքը ևս դու ինքնակալ ու դա՛ ունես ամենեքայն՝
Հպատակ են սրտերը քեզ, ևս այդ գիտեմ, գիտեն այնքան...18]

Արդարև նույն տրամադրությունն ու միտքն է արտահայտում նաև Սայաթ-Նովան, եթե նրա «գոգալն» ու «յարը» ամփոփենք մի բառով՝ սեր.

18 Բանաստեղծությունը թարգմանված է հայերեն («Վրաց գրակ. ընտիր էջեր», էջ 112), բայց բավական հեռու է բնագրից. ըստ երևույթին՝ ոտներն էլ միջնորդավորմամբ է: Բնագրի անմիջական տեսքը պահելու համար նորից ենք թարգմանում:

Քու թարիփըն ծովի շափ դավթար կուլի.
Քու տեսնողըն մերաշ սարեսար կուլի.
Աջա՛ր ամեն մարթ վուր ուզի, յար կուլի.
Տխտիտ կարոտ մեկը չէ՛ աշխար կուլի.
Ամբի տակեն դուս եկ արիվ, քու նստուլ:

կամ՝

Յարըս Հնդու Շահի իխտիար ունե.
Ամեն հուքմը զըլուփ բերող ճար ունե.
Բրուե սինով անդին ակ ու քար ունե.
Սըրով, նիզով դուռը պահող շար ունե...
Ո՛վ իս, Սայաթ-Նովա, մե շարքաշ իս գուն
(թարգմ. Մ. Հասարթյանի)

կամ՝

էշերն վուր կա՛ հազար բարաթ հանդ ունե.
Ուշ ու միակըն կու քնեցնե՛ բանդ ունե.
Բըռնածըն չի թողնի՛ դայիմ շանդ ունե.—
էնդու համա՛ խան հիզ կեհամ, խան դու դամ:

Կարելի է այլ ընդհանրություններ էլ նշել:

Վերևում նշեցինք, որ Մամուկա Բարաթաշվիլին տեսականորեն սահմանել էր վրաց գրականության մեջ գոյություն ունեցող բանաստեղծական չափերը՝ 27 անուն, ըստ չափի՝ 14: Այլ ճավճավաձեն օգտագործեց, բացի ավանդականից, նաև Սայաթ-Նովայի, Բեսիկիի ու Դավիթ Գուրամիշվիլու չափական նորամուծությունները:

Այլ ճավճավաձեն հետևում է Սայաթ-Նովայի կիրառած չափին, թեև նրա բանաստեղծության արամաբանական շեշտը և վանկակարգը այլ է: Տարբերությունը մասամբ Բեսիկիի ու Գուրամիշվիլու միջնորդավորման արդյունք է, իսկ հիմնականում՝ ճավճավաձեի մուծած բարեփոխության:

Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությանն առնչվող հաջորդ նշանավոր բանաստեղծը Գրիգոր Օրբելիանին է (1800—1883)¹⁹: Թեև պաշտոնով նույնիսկ փոխարքայության հա-

սավ, բայց բնավորությամբ այս ուրախ մարդը մինչև վերջ էլ պապական Թիֆլիսի ու նրա ինքնատիպ գրականության լավագույն երկրպագուն մնաց, ինքը ևս ստեղծեց նշանավոր մուխամբազներ: Օրբելիանին հուշարկավորելիս «ղարաշխալիները» այսպիսի մակագրություն ունեցող պսակ էին տանում. «Դու ընկած եղբորդ ձեռ մեկնեցիր, բարձրացրիր»: Ժամանակին նրան «Նրգի արքա» անվանեցին: Եվ ահա «երգի արքա» Գր. Օրբելիանին արտակարգ սիրով ու արժանավորությամբ է ժառանգում Սայաթ-Նովայի տրագիցիան: Նրա նմանողությամբ խաղեր է գրում: Բանաստեղծություններից մեկը ուղղակի կոչվում է «Սայաթ-Նովայի նմանողությամբ»²⁰, ուր իբրև բնաբան է բերվում մեծ երգչի նշանավոր խոսքերը.

„նաճանա ճուց, Նոցյցոտ ֆոնա ճոն,
Նաօտ-ճոցա թքցոն, ճոցոտոն ճոն“,

[Այբբեր գիտեմ, խոսքով հաջող եմ
Սայաթ-Նովա՛ Հարությունը ևս եմ:]

Իսկ մի այլ բանաստեղծության բնաբանում նորից կարդում ենք

„նոլոն ճոլոն ճոլոն ճոլոն, հեմո ճոլոն,
եթեքցո ճոլոն ճոլոն ճոլոն ճոլոն“.

[Նրբ ևս գալու, դու իմ բատոն՝
Ոտքիդ տակ փովեմ փխնդագի պես:]

Չենք ասում, թե բանաստեղծի ընտրած յուրաքանչյուր բնաբան միայն աղբյուրության արդյունք է: Բայց այստեղ իսկապես աղբյուրության հետ գործ ունենք, մանավանդ որ հեղինակը մի այլ առիթով առկոչում է Շամչի-Մեկքոյի «Մուխամբազ, ինչ քաղցր ձայն ևս» խոսքերը, իսկ մուխամբազը «քաղցր ձայնի» իրավունք ստացավ հենց Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությամբ: Բերենք մի փոքրիկ հատված Գր. Օրբելիանի մուխամբազից՝ համոզվելու համար, որ Սայաթ-Նովայի աղբյուրությունը տեղա է.

²⁰ Տե՛ս „Նալոնո Նաճանարո“, 1875, էջ 156—58, զբված է Հավաքարի «Կազարմայու», բանտարկության ժամանակ 1833 թ., հմմ. ԿՅՈՍԿՐՈՒՆ, 1863, № 9, էջ 147—148:

«որտաթալոսի Բալճի մնախցի ցինա ցար,
 Կարմիրմանդիս Լոնին՝ մնախցի ցինա ցար,
 Զամիտ Կոլոլմաճի մնախցի ցինա ցար,
 Ենա միջի-կրոցի մնախցի ցինա ցար.
 Ենա միջի-կրոցի մնախցի ցինա ցար.
 Ենա միջի-կրոցի մնախցի ցինա ցար.
 Ենա միջի-կրոցի մնախցի ցինա ցար.
 Ենա միջի-կրոցի մնախցի ցինա ցար.
 Ենա միջի-կրոցի մնախցի ցինա ցար...»²¹

[Օրթաթալի ալոլմ տես թե ով եմ ես,
 Գարդիմանդի քեֆում տես թե ով եմ ես,
 Գինու լեցուն թասով տես թե ով եմ ես,
 Բոլոնցքամարտ տալիս տես թե ով եմ ես:
 Ենա սիրես «Գու իմ լավն ես» ինձ կասես...
 Թե քնած եմ՝ հոգուս մեջ ես դու նստած,
 Ալ ըս բացեմ՝ թարթիչներդ ես նստած...]²¹

Հմմտ. Սայաթ-Նովա.

Ինչ զարբար իմ, ինչ ատլաս իմ, յիս ի՛նչ զար իմ, զի՛ղիս, աջար.
 Մանիշակի, վարթի կարոտ ի՛նչ զեփյու իմ, զի՛ղիս, աջար.
 Գիշեր-ցերեկ սաղը ձեռիս մե նոքար իմ, զի՛ղիս, աջար.
 Բա ի՛նչպես է՝ դուն չիմացար. խեղագար իմ, զի՛ղիս, աջար:

Գուն յասիս թե էս խիղճ սաղանդարն ո՛վ ք.
 Խոսիկիս տերն իմ, հունարբս էլ գրելով ք.
 Արութինն իմ, ինձ կուսին Սայաթ-Նովա.
 Հենց բան կուսիմ, վուր ամբերում ձեն հանի:

Այսպիսով, XVIII դարի և XIX դարի առաջին կեսի վե-
 րոհիշյալ վրաց մի քանի բանաստեղծները, բացի հայտնի ու
 անհայտ աշուղներից, կրել են Սայաթ-Նովայի խաղերի ազ-
 դեցությունը: Ինքնին հասկանալի է, որ միայն խոշոր բանաս-
 տեղծի երգերը, միայն միջավայրին ու իր ժամանակի ժողո-
 վրդրդական զաղափարներին հարազատ երգերը կարող էին
 այսպիսի տարածում ունենալ:

Զի կարելի ասել, թե XIX դարի առաջին կեսից հետո չե-
 ղան Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը կրող վրաց բանաստեղծ-

²¹ Քարզմ. Պ. Սևակի, տե՛ս «Վրաց գրակ. ընտիր էջեր», էջ 116, «տեսար
 ով եմ ես»-ը փոխարինում ենք «տես թե ով եմ ես»-ով՝ ինչպես վրացե-
 րեն բնագրում է:

ներ: Ուշագրավ է, որ Անտ. Փուրցեակաձեն, իբրև բնագրան
 վկայակոչել է Սայաթ-Նովայի դեռևս անհայտ խաղի մի քա-
 ոստիղը.

Լամիս արախինի	[Գիշերվա թագս
Օտանձի Լամրիս,	օթախում մնաց,
Յրոմիտ Լաճատի	Համբուլի համը՝
Երիցի մի Լամրիս! ²²	Շուրթերիս մնաց:]

Մի որոշ շրջանում Սայաթ-Նովայի (այս դեպքում՝ հին
 Քիթլիսի բառ ու բանի) ազդեցության կնիքն են կրել Ի. Գրի-
 շաշվիլու բանաստեղծությունները, մանավանդ ստեղծագոր-
 ժություններից առաջին շրջանում: Քիթլիսի հատ ու կենտ մնացած
 «Ղարաշիխալիները» իրենց երգացանկում ունենին նաև մի
 երկու երգ Գրիշաշվիլու տեքստերով²³:

²² Տե՛ս «Երեմյան» էջ 61, հմմտ. Գրիշաշվիլու, Սանտոնովա
 1918, էջ 52: Առաջին տողը «արախինի» բառը վերապահությամբ ենթ
 «թագ» թարգմանում, բնագրի այն «թագակ» է նշանակում: Կարելի է
 չկասկածել, որ Սայաթ-Նովայի վրացական խաղերի մի մասը դեռևս ան-
 հայտ է բանաստեղծությանը: Վերոբերյալ քառատողը այդ է վկայում:

²³ Մերոնազարդ բանաստեղծը հին Քիթլիսով հետաքրքրվող իր հյու-
 րերին այսօր էլ այդ երգերի ունկնդրմամբ է հիացնում, պատկերով հնա-
 մենի «Արղանի» բռնակը:

4. Ստեփան վարդապետ, հիշատակված է Մատենադարանի № 7174 ձեռագրի հիշատակագրության մեջ (էջ 213ր) «...Հողիաղարդ և հոգևոր հայրս իմու աստվածաբան և քաջ բարոյ Ստեփան վարդապետին»¹⁶: Ձեռագիրը բովանդակությամբ հայ-վրացերեն բառարան է, հետևաբար այս Ստեփանը նույնպես առնչվում է վրաց միջավայրի հետ (հիշատակագրողը ձեռագրի ընդօրինակողը կամ հեղինակն է):

5. Տեր-Ստեփան, Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռագրերի ինստիտուտի (Քրիլիսի) հայկական հավաքածուի № 22 ձեռագրի վրացերեն հիշատակագրություններից մեկում կարդում ենք.

Քորոնիզոնսա շքե(=264) րաճ
միցաղեղեղի առանջորդի ճագի
զարտաթեղիս անջաղեղեղ ան
նիսամոսի ան շքեղեղի սնոլեղեղ
լու, ցցեղա անի շքեղեղ ճոնջեղեղ
ճագի անջաղեղ անջաղեղ ան
նիսամոսի ան շքեղեղ անջաղեղ

րաճ սոմեղի ճագի ան ճագի
լու ճագի ան ճագի, անի ճագի
միջոցի ան ճագի ան ճագի ան
նիսամոսի ան ճագի ան ճագի.

Այս Ստեփանը ևս թիֆլիսեցի է: Վրացերենի «առաջնորդ», «վարդապետ», «Գիքերի» և այլ բառեր, որ նույնությամբ են պահված, կրում են թիֆլիսի հայոց բարբառին հատուկ հըն-

Քրոնիկոնի 264 (=1796) ինձ
Տեր-Ստեփանիս, հանձնարարեղ
վեղիկ հանջոցեղ անջոցեղ Գագի
վարդապետի (իմա՛ ս. Գորդ Եկեղե
ցու) ճագի, հանջոցեղ, անջոցեղ
անջոցեղ, անջոցեղ անջոցեղ
անջոցեղ անջոցեղ անջոցեղ

Հայոց ինչ ճագի ու ճագի ու
նիսամոսի (անջոց է ճագի կա—Պ. Մ.)
անջոց և՛ ճագի, և ճագի ճագի
անջոց:

¹⁶ «Յագեղեղ»՝ այլ՝ «անիսամոսի, անիսամոսի, ոչ բարեղ», որովհետև՝ «որոյ
անջոց և ոչ կարեղաբ ճագի ճագի ճագի ճագի ճագի...» (Գիսան...
հ. 9, էջ 83):

¹⁷ Պ. Մ ու ը ճ ա ճ ա ն, Մի էջ հայ-վրացական բառարանագրությունից,
«Բանբեր Մատենադարանի», 1960, № 5, էջ 325:

Վրացական աղբյուրներում նշվող «Ստեփան» ձևը հիշում է նույն Ստեփանի
նունն է: Սովորաբար հունական «ՕՏ» վերջավորություն ունեցող անձնա-
նունները վրացերեն են փոխադրվում կամ նշված վերջավորության օտար-
մամբ, կամ փոխադրվում «Չ»-ով (Ստեղծանգ): «Քորոնիսի ճագեղեղ»-ում
կան մի երկու վրացաբանություններ, իսկ «ՕՏ»-ը պահպանվել է վերջին «ՕՏ»
տառագրում են «Ն»-ով (համ. Գագի, Նիկոլոս, Կաթիլիկոս):

յունափոխություն, մանավանդ «առաջնորդ»-ը (նաև՝ մաշ-
տուցի, նարիկի, միկիկի):

Մեր կարծիքով սա ևս Սայաթ-Նովա-Ստեփանուսը չէ,
որովհետև՝

ա. Սայաթ-Նովան իրեն այլևս Տեր-Ստեփան չէր կոչի,
վաղուց արդեն արեղա էր ձեռնադրվել, իսկ իննսունական
թվականներին արդեն վարդապետ էր, ինչպես վկայում է
վրաց Հովհան Արքայագնը¹⁷: Եթե զուգարկողը Սայաթ-Նո-
վան լիներ, ապա Տեր-Ստեփանի փոխարեն կունենայինք
Ստեփան[ու] վարդապետ:

բ. Դեռևս վերջնականապես ապացուցված չէ, որ Սայաթ-
Նովան 1795 թվականի աղետից հետո կենդանի է եղել: Գույ-
քագրումը հասարակ բան է և բարձրաստիճան հողերականի՝
հանձնարարելու անհրաժեշտություն հաղիվ թե լիներ:

գ. Անկարելի է, որ 20—25 տարի Հաղպատի նշանավոր
վանքում ծառայելուց հետո Սայաթ-Նովան վերջնականապես
չմտանար գրաբարի իմացությունը և գույքագրելիս վրացե-
րենի այսպիսի աղբյուրություն նկատվեր. «Մաշտուցի» (Մաշ-
տուց), «Նարիկի» (Նարիկ), «Մաթեոզ Միկիկի» (Մաթեոս
Մեկիկ), «Իգնիկ» (Եղիկ), «Արարչութիանցի Իվախի»
(Արարչություն Եվախի), «Բոսարանի» (Զբոսարան), «Պարակ-
լիսի» (Աստվածաղետ), «Տոնացուցի» (Տոնացուց) և այլն:

դ. «Ձեռագիր շարակնոց»-ը ցուցակագրելիս ավելացնում
է. «Յեր-Առաքելի մոտ է»: «Յեր-Առաքելի մոտ է»: Պարզ
երևում է, որ գույքագրողը լավ ծանոթ է թիֆլիսի հայ
հոգևորականներին, ճանաչում է քահանա Տեր-Առաքելին:
Իսկ 20—25 տարի Հաղպատում գտնվող Սայաթ-Նովան հա-
ղիվ անիթ ունենար մոտիկից ճանաչելու: Չպիտի մոտանալ,
որ Սայաթ-Նովայի մղումները ճանաչող Հաղպատի հոգևորա-
կանները հաղիվ թե թույլ տային նրան հաճախակի երթևեկ
ունենալ թիֆլիս:

ե. Այս Տեր-Ստեփանը, մեր կարծիքով, «Բերդի փորը
ժամի» 1781 թվականի արձանագրության մեջ հիշատակված

¹⁷ «Եղևթան», հ. 1, 1936, էջ 226—227:

Տեր-Ստեփանն է, մանավանդ որ, ինչպես կարելի է կռահել արձանագրությունից, մոտիկից է ճանաչել հանգուցյալ առաջնորդին՝ Գավիթ եպիսկոպոսին: Իբրև այդպիսի մարդու դույբարդումը կարող էին նրան հանձնարարել: Արձանագրությունն այս է.

«Շնորհին աստուծոյ նորոգեցաւ սուրբ եկեղեցիս իբր ի հրամանէ ի ժամանակս Դուկաս կաթողիկոսին եւ Հաղպատու առաջնորդ Դաւիթ եպիսկոպոսին եւ Հերակլ արքային վրաց եւ Դավիթ սարգարին, արդեամբ]ք եւ աշխատութեամբ տեր Օհան քահանային, կողակից Նաթէլին, եւ իմ եղբայր տէր Ստեփաննին, կողակից Մարիամին, գանձապետ Դանիէլին, կողակից Խանփէրուն, դոնապան Փարսադանին, կողակից Շուշա[յ]ին, սպասաւոր Աղբղին, թվին ՌՄԼ (=1230=1781)»:

6. Տեր Ստեփան, հիշատակված է 1784 թվականի վրացերեն լեզվով գրված մի վավերագրում¹⁸: Հովվել է Գորու շրջակայքում նաև՝ Սամծերիս գոմ, Քարէլ և Խվեցուրեթ գյուղերում, վեճ է ունեցել Տեր-Սամվելի հետ՝ Ռուիսի վիճակի պատկանելության շուրջը: Ինքնին հասկանալի է, որ այս Ստեփանը եւ այլ անձնավորություն է:

7. Տեր-Ստեփան, հիշատակված է 1773 թվականի հայերեն մի վավերագրում¹⁹: Բերում ենք ինքնագիր վավերագրի կենսագրական հետաքրքրություն ներկայացնող մասը.

«Արդ եւ իմ յուսեալ գաւազագոյն քահանայիցն եւ յայնց պարտուորաց եւ ես մի եմ նուսատ ծառայ սբ Աթոռոյս տեառն իմոյ [Միմէօն սրբազան կաթողիկոսին] Ստեփան քահանայս, որ եմ ի թիմէ Հախպատու եւ միաբան Նորաշենու սբ եկեղեցւոյն, որ զայս ձեռագիրս յատուկ իմոյ բերանոյ գրեալ եւ կնքեալ է իմ ընկերակից երիցանցն եւ կնքեցուցեալ ետաւ վեհափառ տեառն իմոյ զՄիմէօն կաթողիկոսին եւ ուխտեցի, զի զայն ամեն, զորս գրեալք կան ի հասարակ մեք ձեռագրոջն, զոր եւ ես կնքեալ եմ, յօժարութեամբ պահեցից եւ կատարեցից»:

¹⁸ Մատենագարան, Կաթ. դիվան, թղթ. № 5, վավ. № 60:

¹⁹ Նույն տեղ, թղթ. № 4, վավ. № 41:

խոկ թե շեղիցեմ ես յայն կանոնաց, ապա որպէս հասարակ ձեռագրողն գրեալ է՝ յիսուն թուման տուգանս Արքայի տաց եւ ի սրբազան կաթողիկոսէն եւ բանադրեցայց ըստ արժանոյս: Այլև որովհետև Հախպատու թէմի քահանայից էի ես՝ վասն որոյ յատկապէս զայս եւ ուխտեցի եւ պատմեցի զայս տեառն իմ կաթողիկոսին, զի թէ Սանահնու թէմի ժողովուրդ, կամ այլ վիճակաց եկամուտ ժողովուրդ՝ ես ոչ հովեցից եւ ոչ արարից ինձ ծուխ որպէսդի Հախպատու ժողովուրդ լինել չհամարիցին այն պատճառաւ եւ թէ յանդգնեցայց առնել զայս նախ հոգեւորապէս շնչովս ընկալայց յԱ-յ եւ իւրաքանչիւր տանց-տանց ի դիւանն Արքային տաս-տասն թուման դրամբ...»:

Այս Ստեփանի առնչությունը եւ վիճելի է, քանի դեռ լրացուցիչ այլ աղբյուրներ չունենք: Գրչությունը խստիվ տարբերվում է Սալաթ-Նովայի ինքնագրից: Բայց մի երկու հանգամանք կարծեք մոտեցնում են Սալաթ-Նովային.

ա) Նույն Հաղպատի թեմին պատկանելի է, հավանաբար, այնտեղից ուղարկված լինելը Թիֆլիս:

բ) Անձնական կնիքը թվագրված է. 1216 (=1767), իսկ դրանից մի տարի առաջ Սալաթ-Նովան իրոք քահանա էր:

գ) Նորաշենի եկեղեցում հովվելը բավական մերձ է Սկանդար-Նովայի վկայած այն ավանդությունը, թե Սալաթ-Նովան «ունեք մէ սրտով սիրած աղջիկ. Նորաշենի թաղումը կենում է էլի, ...անսումով Տալիթայ»²⁰: Եթե ընդունենք, որ սա նույն Սալաթ-Նովան է, ապա պիտի եզրակացնենք, որ վերջինս նորից Թիֆլիս է կելել՝ «մեր քաղաք», ապա՝ նորից կանչվել Հաղպատ ու նոր արեղա կամ վարդապետ ձեռնադրվել: Բայց քանի դեռ ուրիշ աղբյուրներ չունենք, վերա-

²⁰ «Սալաթ-Նովայի շուրջը», «Հովիտ», 1913, № 15, էջ 231: Նորաշենի (վր. Ախալշենի) եկեղեցու նկարագրությունը տրված է Անանուն հնագետի 1837 թվականին գրած Տիֆլիսի և Սամխիթի հնությունների նկարագրությունը՝ աշխատության մեջ: Հլ. իրգմ. տնս Լ, Սելիքսիթ-Բեկ, վրաց աղբյուրները..., հատ. Գ, էջ 266, 270:

պահում ենք մեր եզրակացությունը և նոր վկայությունները լրացմանը թողնում:

8. Տեր Ատեփան, հիշատակված է վրացական մի փաստաթղթի (Վր. կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 226, № 2987) հավելագրության մեջ (քրոնիկ. 450 թ.=1762 թ.) «ես սուրբ նշանի տեր Ստեփանն ասեմ այս բանքս, վկայեմ»: Որևէ հիմք չունենք այս Ստեփանին Սայաթ-Նովայի հետ նույնացնելու:

9. Տեր-Ատեփան, Փեթխայիների սարկավազ, հիշված է Վրաստանի Ջևո. ինստ. Hd—13073 վավերագրում, հայերեն ստորագրությամբ «Տեր Ստեփան, 1798 թ.»: Սայաթ-Նովայն լինել չէր կարող:

Այսպիսով, վերոհիշյալ ինն Ստեփան-Ստեփանոսներից ութը Սայաթ-Նովան չեն, իսկ Մատենադարանի № 7174 ձեռագրի «Ստեփան վարդապետի» մասին ոչինչ ասել չենք կարող, որովհետև ձեռագրի գրչության ստույգ ժամանակն ու տեղը դեռ հայտնի չէ:

* * *

Մինչև Սայաթ-Նովա-Ստեփանոսի և Ստեփանոս Գերձակի նույնանմանության հարցի քննությունը, անհրաժեշտ է անդրադառնալ Սայաթ-Նովայի «արհեստավոր-ղերձակ» լինելու տեսությունը: Լ. Մելիքսեթ-Բեկը մերժում է Գ. Ախվերդյանի վկայությունը Սայաթ-Նովայի ջուհակության մասին և նոր մասնագիտություն վերագրում՝ զերձակություն: Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է այդ փաստարկվում:

Ադրբեջաներեն մի խաղում Սայաթ-Նովան ասում է, «Օն գորթ իլում թամամ օլդի,—ուստամա յեթուրդում խալաթ» (Տասնչորս տարիս լրացավ,—վարպետին մատուցեցի խալաթ): Լ. Մելիքսեթ-Բեկը այստեղ «խալաթի» տակ ուզում է «ղերձակություն» տեսնել, մինչդեռ Թիֆլիսի համբարների պատմությունից շատ լավ հայտնի է, որ «при посвящении, всякий ученик обязан сделать учителю своему подарок, называемый у них х а л а т. В то время, когда в амкаре учились мастерству дети достаточных мокалалаков, то

последние, при посвящении их, дарили учителю шаль или сукно на платье, ценою 30 и 40 рублей серебра»²¹.

Երկրորդ փաստարկումն այն է, որ Սայաթ-Նովայի «ի կախոյ Քարավանսարէն» ընդօրինակած ձեռագիրը մի ժամանակ թավրիզաբնակ զերձակ Սողոմոն Մելիք-Աբրահամյանի մոտ է գտնվել, ուրեմն՝ «Դերձակների շրջան է անցել»²²:

Երրորդ հիմնավորումը վերաբերում է „Յան Յոյոյ“ («Հենց իմացար սոված էի...») խաղի երրորդ տան 3—4 տողերի մեկնությունը.

Մտնոն յիցցնոն յաֆորո յար, Յոն մարանդոն ծանարո,
Նարծաձոն ջանո սո մայլոն, Նամոնտոն Գամոցցոն!

[բառացի՝ Հոտու երկրի վաճառական եմ, դու՛ բազար ես Մարանդի,
Ջարբարի դին չունեմ—խամ ասնելու համար եկա]

Այստեղից հետևություն է արվում, թե «բազար» Սայաթ-Նովան «սերտորեն կապված է զերձակների հետ»²³: Բայց խաղի բովանդակությունն այդ բնավ չի թելադրում: Սայաթ-Նովայի փոխաբերած-պատկերավոր միտքն այս է. «ինչպես որ վաճառականները ձգտում են Մարանդի բազար գնալ, այնպես էլ ես՝ ի քեզ, բայց քեզ արժանանալու հնար չունեմ, ինչպես որ Մարանդ գնացած փող չունեցող վաճառականը՝ վարբարի»:

Հաջորդ վկայությունը Սայաթ-Նովայի խաղերում հանդիպող «փարչա», «քիշմիր», «դար», «զարբաբ», «ատլաս», «քիթմանչալ» և այլ բառերն են՝ «կտորեղենի քաջագիտակ է»²⁴: Հարգելի գիտնականը մոռանում է, որ նշված բառերը հիմնականում ածականաբար են գործածված, այսինքն՝ համեմատություններ ու պատկերավոր արտահայտություններ են: Նրանց մեծ մասը XVIII դարի աշուղների կողմից կրկնվող բառեր են, վարպետորեն օգտագործված Սայաթ-Նովայի մոտ:

²¹ Ю. Ахвердов, Тифлиские амкары, Тифлис, 1883, стр. 21.

²² Նշվ. աշխ., էջ 39:

²³ Անդ:

²⁴ Անդ:

վերջին փաստարկն այս է. S—3686 «ձեռագրում Սա-
յաթ-Նովայի խաղերի կողքին բերված են Դերձակ կոչվող այլ
հեղինակի մի քանի ուրիշ երգեր, որ S—1543 ձեռագրում
որպես Սայաթ-Նովա է հիշատակված»²⁵: Այստեղ որոշակի
հակասություն կա, եթե «այլ հեղինակի» երգերն են, ապա
ինչ աննություն ունի այդ հեղինակի «դերձակ» վերագրիչը
Սայաթ-Նովայի մասնագիտություն հետ: Ապա՝ մի՞թե կարելի
է աշխատության այս բաժնում (գլուխ 8) շապացուցել Սա-
յաթ-Նովայի ու Դերձակի նույնանձնությունը և հղում կատա-
րել դեպի գլ. 16 (էջ 39), իսկ 16 գլխում՝ Սայաթ-Նովայի
դերձակ լինելը արդեն ապացուցված համարել և հղել 8
գլուխ (էջ 96): Աշխատասիրողն իր հղումն իբրև ապացույց
է ընդունել և ի վերձակի չի եղել Սայաթ-Նովայի դերձակու-
թյունն ապացուցել, որպեսզի հետո էլ Սայաթ-Նովա-Ստե-
փանոսի և Ստեփան-Դերձակի նույնանձնությունը հաստա-
տեր:

Քանի դեռ ուրիշ վկայություններ չկան՝ Գ. Ախվերդյանի
հաղորդումը միակն է և ճշմարտամտը²⁶:

* * *

Ստեփանոս Դերձակի մասին առ այսօր կենսագրական
որևէ տեղեկություն չունենք: Մասնակի կոահումներ կարելի
է անել S—3686 և S—1543 ձեռագրերում նրա խաղերի վեր-
նագրերին հարադիր կարճատև բացատրություններից: Սա-
յաթ-Նովայի խաղերին հաջորդում է այս վերնագիրը. «ՆՇԵ-
ՎԱՆԵ ԳԵՂՈՒՄԻ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԴԵՐԺԱԿԻ ԱՍԱԾՆ» (Ստեփանոս
դերձակի ասածն) և հենց նույն տեղում գրիչն ավելացնում է (վրաց). «կասկածում
եմ, ասում են թե Պաճուայի ասածն է: Մի մասը սրա ասածն

²⁵ Անդ:

²⁶ Յակոբ Բալախաշվիլին իր «Սայաթ-Նովայի կենսագրության երկու
հարց» հոդվածում («Իջնի տառն», 1939, № 7, էջ 59—64) ավելի հեռու
գնաց. առանց Սայաթ-Նովայի խաղի իմաստը հաշվի առնելու «գուրգար
Սայաթ-Նովա» արտահայտությանը տառացի մեկնություն տվեց, զբանդ
խակ՝ խաղի հեղինակին «գուրգար» հայտարարեց:

է, մյուսը՝ թարգմանված թուրքերենից» (էջ 49): Ինքնին հաս-
կանալի է, որ ձեռագրի կազմողը կամ գրիչը աշուղական մի-
ջավայրին ծանոթ մարդ է: Նա կասկածում է, որ Ստեփանոս
Դերձակի «մուխամբալը» Պաճուայինն է. (հավանաբար Պա-
ճուա անունը ևս շփոթված է XVIII դարում հայտնի սրախոս
և Հերակլի մտերիմ ճարուայի հետ, տես ձեռ. H—2130, էջ
24r—25v, 130r—132v), իսկ նրան Սայաթ-Նովայի հետ
նույնացնելու ականարկ անգամ չկա: Եթե նա այդպիսի կաս-
կած ունենար, ապա կնշեր անշուշտ, որովհետև Սայաթ-Նո-
վան շատ ավելի հանրահայտ աշուղ էր և քաջածանոթ:

Այլ պատկեր է S—1543 ձեռագրում: Սայաթ-Նովայի
խաղերից հետո գետեղված են «Պաճուա Ստեփանի ասած»
խաղերը (էջ 37): Այստեղ որոշակի ասված է, որ Ստեփան(ոս)
Դերձակն ու Պաճուան նույն աշուղն է: Մեր նպատակը Պա-
ճուայի կամ Ստեփանոսի նույնանձնությունը հավաստելը
կամ գրական ժառանգությունը գնահատելը չէ, այլ միայն
պարզել Սայաթ-Նովայի հետ ունեցած նրա աղերսը: Երկրորդ
ձեռագրում ևս հիշյալ աշուղը ոչ մի աննություն չունի Սա-
յաթ-Նովայի հետ: Ավելին, այս Ստեփանոսը զբաղվել է և
թարգմանությամբ: S—3686 ձեռագրում որոշակի ասված է.

„մոսիցե ԵՊԵՎԱՆԵՍԿԱՆ ԹԱՐԶՄՆԻԼԻ, ԵԾՐԵՅԻՄ ՅԱՆԻՍ ԸՆԵՏԻՄԻՍ“
(«Նույն Ստեփանոսի կողմից թարգմանված, Իբրահիմ խա-
նի քրոջ ասած խաղ»²⁷: Ինչպես տեսանք, նախորդ խորա-
գրում ևս շեշտվում է «թուրքերենից թարգմանված» լինելը:
Ուրեմն Ստեփանոս դերձակը կամ Պաճուան ստեղծագործել է
վրացերեն, թարգմանել՝ թուրքերենից: Նշվող ծանոթա-
գրումներից ոչ մեկը Սայաթ-Նովային չի աննչվում: Ընդհա-
կառակը, երկու գրիչների (թե կազմողների) համար էլ նրանք
(Սայաթ-Նովան ու Ստեփանոս Դերձակ-Պաճուան) տարբեր
հեղինակներ են:

²⁷ Ձեռ. S—3686, էջ 60: Իբրահիմ խանի (1763—1805) քրոջ ինքնու-
թյունը մեկ շաշուղից պարզել:

1. Մեկըսեթ-Բեկը «Թուրքերենից թարգմանված» ծանոթագրումը հակված է Սայաթ-Նովային վերագրել և դրանով իսկ հավասարել վերջինիս նույնանձնությունը Գերձակի հետ: Բայց պատճառաբանությունը նորից թվացական է: Սայաթ-Նովան, ինչպես ապացուցել են Գ. Ասատուրը և Գ. Լեոնիձեն, դեսպանական ծառայություն չի վարել և այդ թյուրիմացությունն պատճառը նրա խաղերի բանաստեղծական բուն տեքստից կտրված մեկնությունն է, որ, ցավոք, կատարվում է նաև Լ. Մեկըսեթ-Բեկի գրքում²⁸: Իբրև թե Սայաթ-Նովան «կապ է հաստատել Ղարաբաղի խանության հետ, որպես Անդրկովկասում խալիջայի արտագրության հիմնական տեղի»²⁹: Սայաթ-Նովայի խաղերը կարող էին ծանոթ լինել Ղարաբաղի հայ ու ադրբեջանցի բնակիչներին, բայց վերոնշյալ հատվածի աղբյուրն ուրիշ է. այն սերում է Սայաթ-Նովայի «բազաղության» տեսությունից: Ուրեմն մի սխալի վրա խարսխվում է երկրորդի կովանը: Սայաթ-Նովան այստեղ արդեն «գորգավաճառ» է հայտարարվում՝ Իբրահիմ խանի քրոջ բանաստեղծության թարգմանության նրան վերագրելու միտումով: Մինչդեռ ձեռագրական ծանոթագրություններում պարզիպարզո ասվում է, որ թարգմանել է Ստեփանոս Գերձակը:

Սայաթ-Նովային և Գերձակին նույնացնելու հաջորդ կովանը մասնագիտությունն է՝ դերձակությունը: Ստեփանոսի դերձակ լինելը (կամ իբրև վերդիր կրելը) հաստատվում է նշված ձեռագրերի վկայությամբ, իսկ Սայաթ-Նովային մասնագիտությամբ «բազաղ» կամ «դերձակ» համարելը, ինչպես տեսանք, պարզապես սխալ է: Ուստի այս կետը ևս սպառված ենք համարում:

«Սայաթ-Նովայի և Ստեփանոս դերձակի նույնանձնությունը որոշակի հիմնավորվում է հատկապես տեքստաբանական նյութերի համեմատությամբ»,— գրում է Լ. Մեկըսեթ-

Բեկը³⁰, բայց ինքը այդպիսի համեմատություն չի կատարում: Մենք չենք ժխտում ընդհանրությունները, բայց կան որոշակի տարբերություններ, որոնք բացառում են այդ նույնանձնությունը:

ա) Սայաթ-Նովայի համար բնորոշ չէ բնաձայնական կոչականների կրկնվող գործածումը, իսկ Ստեփանոս Գերձակի մոտ այն հնարանք է. ջաօ, ջաօ, ռա ժնցլի ցոփոլա յթրոօծիս լաճլո... (վայ, վայ, ինչ դժվար է հեղել այրիության գարզը), մեջոծա յցցեղեծի (?!) Յաօ, Յաօ, Յաօ, աֆ ջօլաճեծի («կրակն է իշխում (?) հայ, հայ, հայ, ...):

բ) Քերականական որոշ ձևեր Սայաթ-Նովայի մոտ այլ տեսք ունեն, Ստեփանոս Գերձակի մոտ՝ այլ. հմմ. Սայաթ-Նովա—ցես լաթմցնի հցմիս յթրցցիս յաջան արօ! Գերձակ—ռաճ ռոմ միցո, —աճցիլսա ղաթցես, յթրցցիս յաջանցնիտ արօս, Ստեփանոս Գերձակի մոտ հաճախակի են „մ“ (1 դեմք) ցուցիչի և վերբայատեղծ մասնիկի գործածումներ. միցո, մցմոծս, մնլաճի, մլցոտիս (փոխ. լցոտիս կամ լմժոտիս) և այլն:

գ) Ստեփանոս Գերձակի մոտ հաճախակի են վրայ լիզվի բուն շարագատությունն ու արամբանական շեշտին անհարկ արտահայտությունները. Մեն մե մաթրօլեծ ռոցոռօրց ռոմ հարնի (հյ. ինչպես որ), ռաճ ռոմ միցո, աճցիլօ ղաթցես (հյ. տեղ ունես, իրավացի ես), յցցոս աճցիլ (ուրիշ տեղ) և այլն:

դ) Ստեփանոսի խաղերում կրկնությունները շատ ավելի հաճախակի են, քան Սայաթ-Նովայի մոտ, թեև վերջինիս վրայերեն խաղերը 3—4 անգամ ավելի են նախորդի ունեցածից: Այդպիսի բանք են ալցիս եց, օթրոս լաաօ, միջնորօ, ելցիս ալլեծ, լանօ ալցիս, խործալօ և այլն:

ե) Ստեփանոսի խաղերը որոշակի դիջում են իրենց վերաբերմանականությամբ, նույնիսկ ամենահաջող հատվածները:

²⁸ Գլխի 20:

²⁹ Անդ, էջ 97:

³⁰ Անդ, էջ 96:

դ) Ստեփանոսի մոտ կան սիրուհուն ուղղված այնպիսի արտահայտություններ, որոնք զուրկ են Սայաթ-Նովայի խաղերին հատուկ բանաստեղծական վեհությունից. «Պետք է ինձ պահես՝ լավ լինեմ թե վատ», «Դու ինձ պտտացնում ես՝ ինչպես որ շարխին», «Եթե ուրիշին էլ ես այդպես նազ ծախում՝ լավիկն ես դու», «Ուրիշը մի բաբախ կծախսի, ինքը՝ մի թուման», «Գիշեր ցերեկ մարմինս ծակծկվում է ճանկերով» և այլն:

է) Սայաթ-Նովան խաղի վերջին տան մեջ սովորաբար հիշում է իր անունը, որ աշուղական արվեստին հատուկ եղան է: Մինչդեռ Ստեփանոս Գերձակի անունով հայտնի խաղերում հիշվում է «Մաջնուն»: Ստեփանոս Գերձակը բանաստեղծություններում հայտնի է, ուրեմն, «Մաջնուն» անունով ի՞նչը կարող էր ստիպել Սայաթ-Նովային իր հեղինակավոր անունը փոխարինել նոր «Մաջնունով»: Լ. Մելիքսեթ-Քեկը մեծ վստահությամբ է վերաբերվում Հովհան Արքայազնի վկայություններին՝ Սայաթ-Նովայի մահվան տարեթիվը ճշշտելիս: Բայց ինչու է մոռանում, որ վարդապետ Ստեփանոսը Արքայազնին հիշեցնում է... «Ես խեղճ Սայաթ-Նովան եմ, եթե լսել եք»³¹: Այսինքն իր աշուղական անունը նորից Սայաթ-Նովա է:

Առավել դարձանալի է, երբ կարդում ենք. «Ավելին կասենք, հնարավոր է, որ բացի այս երկու կեղծանուններից (Սայաթ-Նովա և Մաջնուն—Պ. Մ.) մեր երգիչը ուրիշ կեղծանունով էլ է երգեր հորինել, որի բացահայտումը գալիք ուսումնասիրության առարկա պիտի դառնա»³²: Ուրեմն՝ «Հատություն—Սայաթ-Նովա-Ստեփանոս-Մաջնուն-Պաճուռ» հորջորջումները քիչ են, դեռ ուրիշ էլ պիտի փնտրել:

Եթե Սայաթ-Նովան նպատակ ունենար թաքցնել իր հեղինակությունը, ապա ինչու պիտի նրա խաղերը նորից ձանաչվեին «Ստեփանոս» անունով, «Գերձակ» վերադրությամբ:

Ստեփանոսը Սայաթ-Նովայի աբեղայական անունն է, ինչպես և կարող էր այդ իսկ անվան տակ «թաքնված» համարվել, մանավանդ որ երկու տասնամյակից ավելի նույն վանքում էր: Ոչ մի սայաթնովագետ չի կասկածում, որ «Իմ խեղճ գլուխ» խաղը Սայաթ-Նովայի վերջին ստեղծագործություններից է, գուցե և իսկապես ամենավերջինը, բայց հեղինակը իրեն նորից «Սայաթ-Նովա» է կոչում և «Մաջնունի» մասին խոսք չկա: Միթե Արքայազնին ուղղված Սայաթ-Նովայի այն խոսքերը, թե «օծվելիս լարերը ծոցումս են մնացել և նույնպես օծյալ են» և ափսոսանքը՝ երիտասարդ Խելաշվիլու հոգեորական ձեռնադրվելու համար, չեն ապացուցում, որ Սայաթ-Նովան չի թաքնվել, չի մոռացել իր ով լինելը և, բնականաբար, նոր կեղծանուն ստանձնելու անհրաժեշտություն էլ չկա:

Ստեփանոս Գերձակ-Մաջնունը, ուրեմն, Սայաթ-Նովան չէ: Այժմ անդրադառնանք խնդրո առարկա այն երկու խաղերին, որոնք S—3686 ձեռագրում («ցղուլոմ օրօ մթյրս...» և «տջալոլալոմ օրօ») Ստեփանոս Գերձակի հեղինակությունն են կրում³³, իսկ S—1543-ում՝ Սայաթ-Նովայի: «տջալոլալոմ օրօ» («Իմ բարետես») խաղը հայտնաբերեց ու հրատարակեց Կ. Կեկելիձեն՝ զետեղելով «Վրաց գրականության պատմություն» աշխատության երկրորդ հատորում, որը չորս անգամ վերահրատարակվել է: Կ. Կեկելիձեի սկզբնաղբյուրը ևս նույն S—1543 ձեռագիրն է, ուր «Սայաթ-Նովայի ասած» է խորագրվում: Նշված աշխատության Սայաթ-Նովային վերաբերող բաժինը ուշադիր քննարկելիս կարելի է նկատել, որ բազմազանությամբ վրացագետը առանձնապես համոզված չէ խաղի պատկանելիությունը ճշտելիս, ինքը ևս առիթ չի ունեցել այն ըստ էության քննելու: Նա գուցե և վերջին հրատարակությունից հաներ այդ խաղը (մանավանդ Գ. Լեոնիձեի գիտություններից հետո), եթե չլիներ Սայաթ-Նովային և Ստեփանոս Գերձակին նույնացնող վերոքննյալ վարկածը: Կ. Կեկելիձեն անվերապահ համոզված էր, որ «ցղուլոմ օրօ մթյրս»

³¹ «Յալմաստա», Թ. Լ, էջ 227:

³² Նշվ. աշխ., էջ 99:

³³ Ձեռագիրն արտագրված է Պետրուրդում, Թեմուրազ Արքայազնի կողմից՝ Գրիգոր Դադիանի խնդրանք:

տարրերի հրատարակումը. չափանշան-սխալներ, այն լամբոտ-մեց լամբոտ, ջեռ-ջեռ, փրճած-ջրած և այլն:

Ն ր ր ո ր դ. «Մաշնուն» անվան անկախությունը S—1543 ձևագրի օրինակում անկասկած հետագա աղավաղում է: Պրատորը չի տարբերակել «Մաշնունը» և «միջնուրը», որոնք նույն բանը լինելով հանդերձ տարբեր կիրառում ունեն: Սայաթ-Նովայի «միջնուրը» սիրահար է նշանակում, սիրելի, մտերիմ, իսկ «մաշնուն» ձևը Ստեփանոս Գերձակի մոտ հատուկ անվան, բանաստեղծի կեղծանվան առում ունի: Բնագրի «ՁճճՅԵ»-ը («մաշնուն») պետք է ուղղել «ՁճճՅԵՐ»-ով («միջնուր»): Եվ իրոք, Չուբինաշվիլու սկզբնաղբյուրում (S—3724) ունենք հենց մեր ուղղած ձևը՝ «միջնուր»: Գ. Լեոնիձեն այս հարցում հետևողական չէ. Սայաթ-Նովայի խաղերից մեկը, որ մեծարդո գիտնականն ինքն է հայտնաբերել³⁹, Գ. Թումանյանի շվիլու գրչագրում (1807—1808) վերագրված է Սեֆիր-Օղլանին: Ուղղակի բնագրի «Սայաթ-Նովան» փոխարինված է «Սեֆիր-Օղլանով»: Մի այլ տարբերակում (ՆՈԺԳ. մշ. Գ. ձև. № 5190) այն նորից Սայաթ-Նովային է՝ բացահայտ աղավաղումներով: Եթե նույն սկզբունքով վերաբերվենք, ապա առաջնությունը Սեֆիր-Օղլանի պատկանելությանը պիտի տալ: Մինչդեռ խաղը անկասկած Սայաթ-Նովայինն է: Եթե Սայաթ-Նովայի կրտսեր ժամանակակից Գ. Թումանյանի շվիլու գրչագրումն ապախի աղավաղում կա, ապա այն առավել ևս հնարավոր է ավելի ուշ շրջանում: Սայաթ-Նովային հետևող աշուղները (մանավանդ կատարող աշուղները), իրենց գրական ուսուցչին երգելիս, հաճախ հիշատակել են կատարողի անունը: Իսկ բանավոր ճանապարհով տարածվող երգը հեշտությամբ կարող է այլ հեղինակություն ստանալ՝ ապա գրառվել այդ նոր պատկանելությամբ: Այդպես է կատարվել «Ինձ սպանիր պրծնիմ, այ սիվ ծամավոր» (բնագրում՝ «այ սնու մորու աչքերով») և «Ես քեզ սրտով չեմ նախանձում» խաղերի հետ:

Վերոնշյալ լեզվա-ոճական վկայակոչումներն ու այս կարգի ձևագրական տվյալների քննությունը, կարծում ենք՝ բավարար են, որպեսզի «Ես քեզ սրտով չեմ նախանձում» խաղը Սայաթ-Նովայի հեղինակությունը կրի:

Այսպիսով, «Գլուխում արա մշտն» խաղը պատկանում է Սայաթ-Նովային:

Բայց «տեղադրված» խաղի մասին նույնն ասել չենք կարող: Վերոնշյալ լեզվա-ոճական և ձևագրական փաստարկներից ոչ մեկը չի բնորոշում այս խաղը, բացառությամբ S—1543 ձևագրի, որ «Սայաթ-Նովայի ասած» է: Բայց զրչական մի տվյալ քիչ է, որպեսզի այն իրոք Սայաթ-Նովային հատկացնենք, մանավանդ որ ինչպես ոճական-լեզվական, այնպես էլ բանաստեղծական արվեստի առումով խաղը մերվում, նույնանում է Ստեփանոս Գերձակի մնացած յոթ ոտանավորներին:

Ներկայացում.

- ա) Ստեփանոս-Գերձակը նույն Սայաթ-Նովան չէ:
- բ) Սայաթ-Նովան մասնագիտությամբ «ղերձակ» չի եղել: Ախվերդյանի վկայությունը ամենաճշմարտամոտն է («Չուհակ»):
- գ) «Գլուխում արա մշտն» («Ես քեզ սրտով չեմ նախանձում») խաղը Սայաթ-Նովային է պատկանում:

³⁹ Գ. Լեոնիձե, Ժողովուրդ, Թբիլիսի, 1949, էջ 301—302:

ՄԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻՆ ՎԵՐԱԳՐՎԱԾ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԽԱՂԵՐ

Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը, ինչպես տեսանք, աստիճանաբար են հայտնաբերվել ու հրատարակվել: Այդ ընթացքում բացառված չէր նաև որոշ խաղերի վերագրում, որոնք իրականում այլ հեղինակի ստեղծագործություն են:

Սայաթ-Նովայի XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբների գրական Թիֆլիսի ամենահայտնի բանաստեղծ-աշուղն էր: Պ. Իոսելիանու այն դատողությունը, թե Սայաթ-Նովայի խոսքերը մինչև այժմ էլ իբրև պատկերավոր արտահայտություններ են գործածվում, իսկապես ճիշտ է: Իսկ նման պարագաներում բնական է, որ Սայաթ-Նովայի խաղերը կարող էին այլ հեղինակությամբ ներկայանալ (Գ. Թումանիշվիլու ժողովածուում Սայաթ-Նովայի խաղը դեռևս 1808—1813 թվականներին Սեֆիլ-Օղլանի անվամբ է դետեղված) կամ հակառակը՝ դիտավորյալ թե պատահաբար այլ հեղինակների գործեր Սայաթ-Նովայի հեղինակությունն են ստացել: Վերջին Կրևույթը հաճախագեպ է միջնադարյան գրականության մեջ, «Վագրենավորի» մի քանի շարունակություններ կան, հավելումներ՝ Ռուսթավելու անվամբ ներկայացված, կամ հայամին վերագրվող քառյակների կեսից ավելին, խոշորագույն արևելագետների կարծիքով, իրականում այլ հեղինակություն պետք է ունենա: Ինչպես տեսնում ենք, վերագրվում կամ սեփականացվում են գեղարվեստական խոսքի խոշոր վարպետների գործերը: Այդպես է կատարվել Ռուսթավելու, հայամի, նաև՝ Սայաթ-Նովայի հետ:

Վրաց սայաթնովագիտության պատմության սկզբնական տարիներին, երբ դեռևս չէր ուրվագծված գրողի ստեղծագործական դիմանկարը, հաճախ նույնիսկ փորձված գրողի կամ գրականագետի համար դժվար էր տարբերել Սայաթ-Նովայի խաղը նրան վերագրվածից:

Վրացական «Դրոեբա» թերթը 1868 թվականին (№ 18, էջ 4) հրատարակեց «ԸՐՈՆԻ» («Ժամանակներ») խորագրով մի խաղ՝ ծանոթագրելով. «Սայաթ-Նովայի խաղերից է»: Պեմբագրության կոչը (հմմ. Ձեռ. Ի—1969) Սայաթ-Նովային վերաբերող հրատարակչին առաջին հայտն էր (խոսքը վրաց իրականությանն է վերաբերում) և այդ առումով շատ նշանակալից: Բայց հրատարակված խաղը իրականում Սայաթ-Նովայի ժամանակակից Ալավերդային է պատկանում: Վերջինս բավական հայտնի աշուղ էր: Նրա մասին հիշատակվում է «Կլամատորայում»: Խաղի վերջին տան մեջ, աշուղական ավանդույթներին համապատասխան, նշված է հեղինակի անունը.

ალავերდა, დაღვრებოთ, ვალუღუნოთ ჩვენი სვედა,
მას მწარეთ მახუზუნოთ.

Խմբագրությունը, կարելի է կուսհել, դժվարացել է «Վավերա» (Ալավերդա) բառի տակ հատուկ անուն տեսնել: մանավանդ որ բառի հասարակ առումը շատ գործածական է վրացերենում (և հայերենի որոշ բարբառներում)¹:

Սայաթ-Նովային վերագրված երկրորդ խաղը հրատարակված է Իլ. Շավճավաձեի «Իվերիա» հանդեսում (1877, № 28, էջ 30): Վերագրումը ձեռագրական աղբյուրից է բխել: Կրեմն գրիչները առանց տարանջատման ընդօրինակում են մի այլ երգ: Իսկ երբ խորագրում չի նշված հեղինակի անունը

¹ Այդպես է կատարվել և Վվիսոձալուբայի հետ: նույնիսկ փորձված գիտնական Լ. Մելիքսեթ-Բեկը բառն ընկալել է սովորական առումով՝ ասածու ոլորմության, մինչդեռ այն հայերեն Աստվածատուրի բառացի թարգմանությունն է (աղգանունը՝ Բերուղաշվիլի—Բեհրույան, բանաստեղծ և թարգմանիչ):

[Ես էլ ձեռն հերոս, մի նայիր խանգով,
Թե դու սուր ունեա՛ կն էլ՝ ճանուրով
Հանդիման կմ նոր ս ա յ ա թ ա հ ա ն գ ո վ
Թե որ մրցութեան սուրդ կունենաս:]

Երրորդ տողում նշված ՆճճՏԵՅՐՈՒՄ, որը և, հավանաբար, պատճառ է եղել հեղինակի շփոթման, ուղղակի մատնանը-շում է, որ հեղինակը գրում է «Սայաթ-Նովայի հանգով»։ Ինչպես կարող էր Սայաթ-Նովան «Սայաթ-Նովայի հանգով» երգել։ Բավական է այս երգը համեմատել մեծ աշուղի ցանկացած խաղի հետ, և նրանց սկզբունքային տարբերությունը որոշակի կդառնա³։

Այսպիսով, Սայաթ-Նովային են վերագրվել տասնմեկ խաղեր, որոնք իրականում ոչինչ ընդհանուր չունեն մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգության հետ։ Վրաց սայաթ-նովաբետները, կարելի է ենթադրել, զգացել են այդ տարբերությունը և ձեռնպահ մնացել վերահրատարակումից։ Որևէ անհայտ խաղ Սայաթ-Նովային հատկացնելիս պետք է լիակետ ունենալ վերջինիս գրական ժառանգության գեղարվեստական-գաղափարական ինքնատիպությունը, լեզվական և բառազանձային նորմերը, այլ կերպ կարելի է տասնյակ գրողներին մի «արշինով չափել»։

³ Խաղի հեղինակը, ուրեմն, Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը կրած բանաստեղծներից մեկն է։

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԿԱԼԱՄԲՈՒՐՆԵՐԸ

Հովհան Արքայազնի «Կալմաստբայում», երբ Սայաթ-Նովան պատասխանում է վրացի հոգևորականի «Ասացեք խնդրեմ, ո՞վ է իք դուք» հարցին, մի այսպիսի տեղեկություն կա. «Ես ամենուր տեղ ունեի ոչ միայն երգով, այլ նաև կատակով ու աշխարհական գործերով...»։ XVIII դարում Հերակլի պալատ այցելած ռուս ճանապարհորդներից մեկը, իր տպավորությունները գրառելիս, պատմում է, որ արքունիքում նիստ ու կացով շատ են նմանվում պարսկական շահերին՝ նկատի ունենալով և՛ փոխհարաբերությունները, և՛ արքունական զրվածքը։ «Քարթլիս Յխովրեայի» մեջ ևս հենց այդ «պարսկական»-ի մասին է խոսվում։ Բնականաբար, զարմանալի չէ, որ Հերակլի մոտ կլինեին այնպիսի «սազանդարներ», որոնք հանպատրաստից ու սրամիտ խոսքով կօզնեին արքային պաշտոնական հոգսերը ընդմիջել երաժշտությամբ կամ «զվարճասացությամբ»։ Հերակլ II շրջապատված էր բավական խարդախ ու, ինչպես ինքն է բնորոշել, «սատանայից քսանչորս ժամ շուտ ծնված» մարդկանցով։ Աղբյուրների վկայությամբ նա մի առանձին հարզանք է տածել դեպի սրամիտ ու պատկերավոր խոսքը։ Զվարճախոս Ճաբուան, օրինակ, իսկապես հարգվել ու սիրվել է թագավորի կողմից։ Դեռ Հերակլի կենդանության օրոք հյուսվել են հետաքրքրաշարժ բազմաթիվ գրույցներ ու անեկդոտներ։ Զեռագրերում պահպանվել են Բեսիկիի կալամբուրները՝ Անտոն Ա կաթողիկոսին կամ Գայոս Ռեկտորին հասցեագրված։ Այդ առումով ուշագրավ է նաև Բեսիկիի ու Միրիան Արքայազնի բանաստեղծա-

կան մրցութիւնը: XVIII դարի երկրորդ կեսի վրայ գրակա-
նութիւնն ուսումնասիրելիս բավական նկատելի է երգիծա-
կան ժանրի տարածվածութիւնը: Մեր Սայաթ-Նովան ևս,
ինչպես երևում է, մի ժամանակ հայտնի է եղել իր կատակ-
ներով՝ շափածո ասված: «Կալամասոբայի» վկայութիւնը հաս-
տատում է հենց իր՝ Սայաթ-Նովայի վրացական խաղերում
հանդիպող մի քանի ակնարկումներով: Հայ սայաթնովագի-
տութիւնը այս հարցով դրեթե չի զբաղվել: Երբ Գ. Լեոնիձեն
հրատարակեց Սայաթ-Նովայի երկու կալամբուրները, որոշ
մասնագետներ նույնիսկ դժգոհեցին նրա եզրակացութիւնից:
Սակայն, «դժգոհողները», ըստ էութեան, ճիշտ չէին պատ-
կերացնում Սայաթ-Նովայի «կատակասացի» կամ «ղվարձա-
խոսի» ծառայութիւնը: Նրանք XVIII դարի Թիֆլիսի ինքնա-
տիպ գրական միջավայրի, «ղարաչոխալիների» սրամտու-
թիւններն ու կալամբուրները շփոթում են արքունական ծաղ-
րածոների ծառայութեան հետ: Մինչդեռ իրականում սրանք
բոլորովին տարբեր հասկացողութիւններ են. կալամբուր-
ները ամենատաղանդավոր գրողների հանպատրաստից խոս-
քեր են՝ այս կամ այն միջադեպը, անձնավորութիւնը բնորո-
շող: Սայաթ-Նովան Հերակլի պալատում «սագանդար» է եղել,
ոչ թե «ղվարձախոս»: Բայց եթե հիմքեր կան պնդելու, որ
նա չի վարանել և կալամբուրներ ասելու, նույնիսկ հորինել
է ալլոպիսիք, ապա դա վկայում է նրա գրական տաղանդի
բազմաժանրութիւնը: Սայաթ-Նովան «խումար» ասելով
«սուր լեզու», բանաստեղծական թեւակոր ու ազդու խոսք է
հասկացել, և, բնականաբար, դործածել նույնպէս: Ծիշտ ալլո-
իմաստով է բառս դործածված նրա վրացերեն մի խաղում.

Տառտեղա սմա շիւղի, Մամալի շեր միջոցիս!
մինձա ցալի շեղ սեղա ձա շմալի շեր միջոցիս,
Մենի շիւղիս Բրոֆշեղիս Նամալի շեր միջոցիս,
Տաւի մէլիցա, ցալի մէլիցա, Մամալի շեր միջոցիս,
մոմալէս շարիս շեղմանձիլի, շ Մ Մ ար ի, ցար, իցի ցանա?

1 Հմմ. «Կատուի ու ալլոսի մարտը» պիսմը, ուր ի դեպ, շատ հայկա-
բանութիւններ (արմենիզմներ) կան:

[Սայաթ-Նովան զանգատ ունի, վուր ման կկա դիլ չը գըթա,
Ուղում իմ, թե սիրաքս խուցիմ՝ պըտըրեցի մե թիր չը գըթա,
Մոցիտ պահած ջուխտ նըռնըրուն հեննիլու մե դուռ չը գըթա,
Սըտիս, գըլխիս բըռնած ցավին մե շարա, մե դիլ չը գըթա,
Բերում իմ զառ աղլուփնիրը, չիս խումար իմ, դիլի՛ս աջաբ²]:

«Յիս խումար իմ, գիլի՛ս աջաբ» արտահայտութիւնը,
բանաստեղծութեան կառուցվածքի համաձայն, համապատաս-
խանորեն անշղթում է նախորդ տների վերջնատողերին, իսկ
այնտեղ շեղտվում է Սայաթ-Նովայի հավատը իր ու իր զգաց-
մունքի նկատմամբ. «Ինչ զարբար իմ, ինչ ատլաս իմ, չիս
ինչ զար իմ, գիլի՛ս աջաբ»: Այս պատճառով էլ Սայաթ-Նո-
վայի «խումար իմ»-ը ևս հավատ է իր արվեստի նկատմամբ:
Թեև դժվար է ու ափսոս մեծ բանաստեղծի որեէ տողը պատ-
մողաբար ներկայացնել, բայց եթե փորձենք ալլոպիս վարվել,
ապա մոտավորապէս պիտի կարգանք. «այնպիսի խոսք
կասեմ, որ ծանակ կդառնաս», այսինքն «խոսք կասեմ. —
երկինքը ճըճըք»-ի կամ «Ինձ Սայաթ-Նովա-Արուսիկն ա կո-
սին»-ի մի այլ տարբերակն է: Այնպէս որ երգիծական բնույ-
թի հատակոտորները ոչ թե ստվերում, այլ բարձրացնում են
Սայաթ-Նովայի խոսքի ուժը:

Միանգամայն արդարացի է Գ. Լեոնիձեն, երբ նրա կա-
լամբուրները կորած է համարում: Պահպանվել են միայն
երկուսը, մեկը Լեոնիձեի գրադի Georg. № 222 ձեռագրում, մյուսը՝
S—2723-ում: Վերջին ձեռագրի տեղը այժմ հայտնի չէ:
Վրաստ. ԳԱ Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռագրերի ինստիտուտի
համապատասխան հավաքածուում այն չի պահպանվել: Կա-
լամբուրը կորուստից ազատվել է Գ. Լեոնիձեի հրատարակու-
թյամբ³, որտեղից և վերցնում ենք այն.

ահացես ցացեղոտ ելլո՞ւ,
ալլոցմե Նըրջինի Յիլլո՞ւ,
ցս ճարձա՞նի ըս ճիլլո՞ւ,
Յո, Յո, Յո, Յո!

Արագմն անցնենք՝ կամուրջ կա,
Ուղտի մեջքին՝ խուրջին կա,
Այս ինչ խոշոր դահլիճ կա,
հո, հո, հո, հո:

2 «Սայաթ-Նովա», 1959, էջ 94:

3 «Մեղունի Տառտեղա», 1930, էջ 17—18:

աւար ցոյցից ամիս մեծ,
տუნճա ֆլեշի Կամար քեթ,
մարգալուտի ցասանքը...
Յո, Յո, Յո, Յո!

Էլ չեմ ասի ուրիշ բան,
Մեջքիս թեկուզ զարկ գերան,
Կամ մարդարտի՜ ծակծկան...
Հո, Հո, Հո, Հո

Ձեռագրում եղած բացատրության համաձայն, կալամբուրն ասված է Մզեհաբուկ Օրբելիանիի հարսանիքի ժամանակ, իրը «ներս մտան հարս ու փեսա, հարսը հույժ գեղեցիկ, իսկ փեսան՝ անճուռի ու սապատավոր»։ Կալամբուրի առաջին երկու տողը, փոխարեքմամբ, ճիշտ այդպիսի արտաքին է ներկայացնում։ Այն պարզապես հետաքրքիր է իբրև երգիծական բնույթի չափածո խոսք՝ հանպատրաստից ասված⁴։

Երկրորդ կալամբուրը ավելի արժեքավոր է։ Այն ուշագիրքն էր դեպքում կարող է լուրջ իմաստավորում ստանալ։

Միմիդեսո Յատրուրթո,
Լորեսյուլադ Մնա Գաթո,
Ամեռնոն ճոնթեմ Գաթո,—
 Ո՞ւ Մյաթե?
Գլուշի Լամառնոլո տոլո,
Տանեռնոն ճոնթեմ Տոլո,
Լամարթե ճոնթեմ Յոլոլոլո,—
 Ո՞ւ Մյաթե?

Ով հարապետ դու սրբազան,
Թարիք անիմ յիս քի արժան,
Կոսին՝ ջիբուդ ունիս մի բան
 ի՞նչ արիք:
Թոփ իս զարկի սրտիս միջին,
Անուեռն ինձ Տոփի կոսին,
Կորուցիլ իմ իմ կոլոփին՝
 ի՞նչ արիք:

«Սրբազան Հայրապետը» անշուշտ Անտոն Ա-ն է։ Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության տարիներին նա էր կաթողիկոսը։ XVII դարի Վրաստանի պատմության մշակույթի հարցերով զբաղվող մասնագետները կարող են լավ պատկերացնել Անտոն Ա կաթողիկոսի հասարակական ծանրակշիռ ազդեցությունը։ Նա գրել է տասնյակների հասնող կրոնական բովանդակությամբ աշխատություններ, թարգմանել կամ փոխադրել Սեբաստացու քերականությունը, ճարտասանությունը, գրել մեկնություններ ու վարքեր, թարգմանել կամ

⁴ Տեքստում հանդիպող «հո-հո»-ները ոչինչ ընդհանուր չունեն Ստեփանոս Դերձակի կապակցությամբ նշվող կոչականների հետ։

թարգմանել տվել փիլիսոփայական տրակտատներ, բացել հոգևոր ուսումնարաններ և այլն։ Անտոնը բացառիկ ազդեցություն ուներ նաև Հերակլ II վրա։ Գաբաշվիլու և այլոց կողմից մի քանի տարի մեղադրվելուց ու Ռուսաստանում հովվելուց հետո Անտոնը վերադարձավ նորից կաթողիկոսության (1764)՝ այս անգամ բավական խիստ վրեժ լուծելով իր հակառակորդներին⁵։ Արդեն նշվեց, որ Բեսիկին, Կ. Կեկելիձեի կարծիքով, վտարվել է հենց Անտոնի հալածմամբ, իսկ ինչ կլինի «ոչ ազնվական» ու «խալիսի նոքար» Սայաթ-Նովայի հետ, եթե վերջինս փորձեր ծաղրել կամ թեկուզ «ձեռք առնել» սրբազան կաթողիկոսին։ Եթե Անտոնը չլքվարացա՞վ Գաբաշվիլիների ազդեցիկ տոհմը տեղահան անել, ապա Սայաթ-Նովային վտարելը կամ քահանա դարձնելը նրա համար հասարակ մի բան էր։

Վերոնշյալ կալամբուրի հետ կապված նկատառումները մեզ թույլ են տալիս Սայաթ-Նովայի պալատից հեռացման ու հոգևորական դառնալու այլ պատճառ որոնել՝ Անտոն կաթողիկոսի հետ կապված։ Վերոբերյալ կալամբուրը կարգալիս ինքնին մտածում ես, թե ինչպես կհանդուրժեր Անտոնն այդ երգիծանքը։ Կալամբուրը, Սայաթ-Նովայի վտարման պատճառներին աննչելիս, հնարավորություն կտա ավելի կոնկրետ թվագրել վտարման ժամանակը։ Անտոնը երկար ժամանակ Ռուսաստանում էր և Վրաստանի կաթողիկոսական աթոռ վերադարձավ 1764 թվականին։ Այդ թվականից էլ նա սկսեց հալածել իր հակառակորդներին։ Սայաթ-Նովան, ուրեմն վտարված պետք է լինի 1764—1765 թվականների միջև, որովհետև 1766 թվականին նա արդեն Կախավանում էր։

⁵ Որոշ աղբյուրների վկայությամբ Անտոնը Վրաստան է վերադարձել 1762 թվականին։

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԽԱՂԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

Սայաթ-նովայի կենսագրության ամենից հավաստի սկզբնաղբյուրը նրա իսկ խաղերն են, մանավանդ վերջին շրջանի համար՝ վրացերեն երգերը:

Սայաթնովագիտությունը արդեն հարյուրից ավելի տարիների պատմություն ունի: Այնուամենայնիվ, վրացերեն ու աղբյուրներեն բանաստեղծությունները հայ ընթերցողին ամենից ամփոփ ներկայացված են Մ. Հասրաթյանի կազմած վերջին ժողովածուում (Երևան, 1959): Այդ գրքում զետեղված թարգմանությունները վրացերենից՝ հիմնականում հաջսյլ են և բնագրային հարազատություն հավաստող, մանավանդ այն երգերը, որոնք առաջ էլ են եղել թարգմանված և այժմ մշակվել են միայն: Նոր թարգմանված և բանասիրական լուրջ կարևորություն ունեցող մի երկու բանաստեղծություն, սակայն, նկատելի մեղանշում են բնագրի առաջ: Թարգմանությունը կատարված է, ինչպես համապատասխան ծանոթագրություններն են հաղորդում, տողացի հայերեն փոխադրումից:

Սայաթնովագիտության համար բացառիկ նշանակություն ունի «Արդար դատե, չէ՞ վուր թագավոր իս դուն» խաղը, որտեղ արտացոլված են բանաստեղծի հոգեկան վիճակն ու կենսագրական-սոցիալական մի քանի եղելություններ՝ «սիվ կաբայով սքվորոթին» ստանձնելու նախօրերին: Ավելի ճիշտ, այս խաղը Սայաթ-նովայի ողբերգությունը մեկնող ամենա-

լիարժեք ստեղծագործությունն է: Սայաթ-նովայով զբաղվող հայ մասնագետները մշտապես ստիպված են հիշյալ խաղին դիմել՝ բացի նշված պարագաներից, նաև՝ վերջին ստեղծագործություններից մեկը լինելու պատճառով էլ:

Քառյակ առ քառյակ համեմատենք բնագիրն ու նրա հայերեն թարգմանությունը:

Բնագիր.

Ինձ արդար դատե, թագավոր ես դու,
Ողջ վրաստանի սրտով (բնուրյալ) ես դու,
Մեկն ինձ ասում է՝ «մաչա ես դու»,
Մեկն էլ ավելացնում՝ «հոտած հոր ես դու»,
Կարող ես Խարեցնել քե ուրխացնել ինձ դու.

Թարգմ.

Արթար դատե, չէ՞ վուր թագավոր իս դուն,
Վրաստանում տե ու զուրավուր իս դուն,
Մեկն ինձ կոսե՝ «զրնա, մաշված շուր իս դուն»,
Մեկն էլ կոսե՝ «մե հոտած ջրհոր իս դուն...»:

Առաջին տողի շուրջ որևէ դիտողություն չունենք, թեև «չէ՞ վուր» կապակցությունը կարելի էր փոխարինել բնագրին նոր երանգավորում չտվող «ախրը»-ով: Երկրորդ տողում Սայաթ-նովան ակնարկում է ոչ թե Հերակլի «տե ու զորավուր» լինելը, որ ինքնին հասկանալի է, այլ հարգված հեղինակությունը՝ մանավանդ Քարթլիի ու Կախբի միավորումից հետո: Եվ իսկապես, վրաց թագավորներից միայն Դավիթ Վերաշինողն ու Թամարն են Հերակլի պես բացարձակ ժողովրդակա-նություն վայելել, «ողջ վրաստանի սրտով եղել»: Բնագրի երրորդ տողի «մաչա ես դու» (ماچا) արտահայտությունը ամբողջությամբ փոխարինված է այլ դարձվածքով: Պատճառը, հավանաբար «մաչա» բառի իմաստի անձանոթնությունն է: Մինչդեռ «մաչան» պարսկերեն «մաչե»-ն է, որ բառացի «շուն» է նշանակում և Սայաթ-նովայի մոտ գործածված է վերաբերմունք արտահայտող ժողովրդական շատ հայտնի առումով... Թարգմանության մեջ այն պետք է «մաչա» ձևով պահել, որովհետև բառը հատուկ չէ նաև վրացերեն-

նին: Առհասարակ, մեր կարծիքով, վրացերեն խաղերը թարգմանելիս Սայաթ-Նովայի լեզվական ամփոփությունը պահպանելու համար պետք է նույնություններ պահել բոլոր ոչ վրացերեն բառերը, մանավանդ՝ պարսկական-արաբական: Այլ կերպ՝ թարգմանելուց առաջ պետք է խաղը քննել վրաց լեզվի ու վրացագիրտության տեսանկյունից: Բավական է հայերեն խաղերում մի երկու օտար բառ «գրականացնել» և հմայքն արդեն նույնը չի լինի: Այս վերաբերում է և թարգմանությունը: Անհասկանալի է մնում բնագրի հինգերորդ տողի բացառումը թարգմանության մեջ: Բնագրում այն որոշակի ամփոփում է հնգյակը՝ մեկնելով և ավարտելով առաջին տողի իմաստը: Ասում ենք «բացառումը անհասկանալի է», որովհետև այն չափաբերվող ձևերն տող է՝ հանգավորելու նկատելի կարելիություններ:

Ն ր կ ր ո ղ հ ն գ յ ա կ ը՝
բնագրում.

Ոչ կողակից ունեմ, ոչ էլ խնամիք],
ես մի ռամիկ եմ՝ գետին զարկելու.
Մեջլիսին խաղ էր պետք նորանոր,
Ում առաջ էլ բացի իմ սրտի սալեն՝
Բոլորն ասացին՝ «անպետք սար ես դու»:

Թարգմ.

Վուչ հարսնախոս ունիմ, վուչ էլ կողակից,
Մեջլիսումն էլ նոր խաղք արին, ծաղրեցին.
Յիս ռամիկ իմ, ինձի զուխշ-վուխշ թաղեցին.
Ում առաջ էլ սրտիս ցավը մաղեցի,
Վուխշն ինձ ասին՝ «մե անպետքիվ հուր իս դու»:

Վրաց ղարջուրներին անծանոթ և տվյալ հնգյակում կենսագրական մանրամասներ փնտրող հայագետը կարող է սխալ հետևությունների հանդեպ: Ինչպես կարող էր Սայաթ-Նովայի «հարսնախոս» շունենալու մասին խոսել, երբ նրա կինը, տապանագրի համաձայն, վախճանվել է քրոնիկոնի 456 թվականին, որ երրորդ պտույտին է վերաբերում՝ 780 + 532 + 456 = 1768 թվական: Ուրեմն բանաստեղծությունը գրված է 1768

թվականից հետո. «ուչ կին ունեմ» արտահայտությունը, ինչ խոսք, կենսագրական իրողություն է: Իսկ կնոջ մահից հետո Սայաթ-Նովայի նոր «հարսնախոս» շէր որոնի, մանավանդ որ Սայաթ-Նովա—Ստեփանոս քահանայի ինքնագիր հիշատակարանից հայտնի է, որ 1766 թվականին նա արդեն քահանա էր «ի Կախոյ քարավանսարէն»: Կնոջ մահից հետո Սայաթ-Նովայի «աբեղա» ձեռնագրվեց (լուսարարի պաշտոնով) և այլև՝ «խնամախոսի» հարցը բացառվում է: Եվ իրոք, բնագրում «խնամի» է ասված և ոչ «հարսնախոս»: Վերջինիս դեպքում վրացերենում կունենայինք «շումամալալի» կամ «մաճանկալի», մինչդեռ Սայաթ-Նովայի գործածել է «մճախալի» բառը. որ «խնամի» է նշանակում: Տվյալ դեպքում «խնամին» «մտեղիմ բարեկամներ» իմաստն ունի:

Բնագրի երկրորդ տողը (թարգմանության՝ երրորդ) որևէ էական առարկություն չի ծնում: Թարգմանիչը հարկավ իրավունք ունի որոշ բառահավելումների ու ծավալման: Թարգմանության մեջ դիպուկությունից զուրկ է բնագրի «մեջլիսին խաղ էր պետք նորանոր» տողը: Մեջլիսն այստեղ արքունիք է նշանակում և ակնարկվում է մի նոր քահանաձույք և խարդախություն ևս: Ոչ թե «մեջլիսում նոր խաղք» են արել «ծաղրել» Սայաթ-Նովային, այլ, ըստ բնագրի, բանաստեղծին դավելով «նորանոր զվարթություն» են ապրել: Ուրեմն Սայաթ-Նովայի ողբերգությունը, արքունականների հերթական, «զվարճանքներից» մեկն էր: Ինչպես տեսնում ենք, Սայաթ-Նովայի ակնարկը ավելի խորն է: Հինգերորդ տողի «անպետք սար ես դու»-ն թարգմանությունում առանց պատճառաբանման փոխարինված է «մե անպատիվ հուր իս դուն»-ով: Նշված խաղին հատուկ չէ բուն համեմատության կրկնությունը: «Անպետք սարը» այստեղ քարակույտի, ինչ որ բանի արդեակող «զանգվածի» իմաստ ունի, և Սայաթ-Նովային դավիող երբեմնի պալատակիցների համար բնորոշ արտահայտություն է: Բնական է, որ մեծ բանաստեղծի ճշմարիտ արվեստն ու նրա դավանած սկզբունքները առանց քանքարի, սոսկ նենգություններ վեր ձգտող արքունականի (Սա-

յախ՝ նույնպէս պաշտոնավարութեանը առընչվող մասի) համար «ուար» կլինեն, «խանգարող սար»:

Երբ որ դ հնգյակ:

բնագրում.

Քաղաքին մտեցա՝ հագինս զուգած,
Ձեռքիս սագ ունեի՝ նվագի լարած.
Ինձ ետ դարձրին՝ ոնց մարա բեռնած...
Երևեկ շիմանայի ես էն քարթուլին,—
Գնա—[ասացին]—կեղտոտ խալիչա ես զու...

Թարգմ.

Սագը Բոճած, ձեռքս բռնած, հագրված,
Քաղաքի մոտ զընացի զարթրված.
Ինձ չիղ տրվին, վունցոր փուշըս կոտրված
Երևեկ լիզուն շիմանայի իս նրանց.
Ասին՝ «գրնա, էրեստ սիվ մու իս դուն»:

Թարգմանութեան առաջին տողը (բնագրի երկրորդ) հույժ պարզութեան է, ոչ բանաստեղծական, մի բան, որ ամենեկին բնորոշ է Սայաթ-Նովայի ստեղծագործություններին: Մեղ համար անհասկանալի է «վունցոր փուշս կոտրված» արտահայտությունը: Բնագրում դարձվածքը շատ պատկերավոր է ու խոր՝ «ոնց մարթա՝ բեռնած...» նշանակում է՝ «շղկածին» ետ էն դարձրել ծանր անպատված, վիրավորած: «Մաթա» բառը պարսկերեն է՝ զարմացած, շվարած, մոլորյալ իմաստն ունի: Եթե Սայաթ-Նովայի ստեղծած այս պատկերը փորձենք պատմել, ապա կլինի «հասցեն շիման ձեռքով ձեռքով զուգած զուգած զուգած»:

Դարձվածքի միտքը, ինչպես տեսնում ենք, պատկերավոր է արտահայտված և օգնում է բանաստեղծի ու արքունիքի փոխհարաբերությունը նշանակել: Թարգմանության շորտոր տողը ահա շուշտ հաջող է: Ավելի լավ կլիներ «լիզուն... նրա շոջ»-ը փոխել բնագրի «էն քարթուլին» արտահայտությամբ: «Քարթուլի» բառը թարգմանությունը ավելի պատկերավոր կդարձներ, կոլորիտային և ապա՝ այն սոսկ «վրաց լեզու» չի նշանակում, այլ նաև՝ խոսքի որոշակի տարբերակ,

ինչպես հայերենում ունենք «հայերեններ»: Վերջին տողը «էրեստ սիվ մուր իս դուն»-ը ոչ միայն չի առնչվում բնագրին, այլև ուշադիր լինելու դեպքում, կարող է վնասել նրան: «Սե երես, սե մուր, մրոտ, մրել» կապակցությունները պատճառաբանված (հետևաբար արգարացի) որևէ նախատինք են նշանակում: Մինչդեռ Սայաթ-Նովան «հրաժարելով հրաժարիմք» է ասել բոլոր ամբաստանություններին, բնագրի «կեղտոտ խալիչա ես դուն» ընդհանուր խաղից բխող որոշակի իմաստավորում ունի. խալիչա, որ ստնատակ են արել ու կոխկրթել: Ինքնին հասկանալի է ինչպիսի համառությունը են հաջողել Սայաթ-Նովայի թշնամիները գետնել բանաստեղծին (իմա զրկել քյամանից):

Երբ որ դ հնգյակ

բնագրում.

Ասած բան է՝ սարը սարին կհանդիպի.
Աստու կամն է ողորմության գրալը.
Իսկ ինձ գրալը՝ քող Բո ձեռով լինի...
Երևեկ զուրս չենտերի, ծեծելի մի լավ—
Իմ հողեր հայրումայրն ես զու:

Թարգմ.

Աստու կամն մարքս օղորմած պիտի.
Սարն էլ սարին կու հանդիպի, ու՛ գիտի.
էրևեկ մենակ ինձ ծեծելով խրատիր,
Կամ քու ձեռով ինձ լիղ տալիս անպատվիր,
Իմ հողեր մինձ ծնողքը վուր իս դուն:

Սայաթ-Նովան ամենեկին էլ «մարթա ողորմած պիտի»-ի հարցը չի քննում, այլ այն, որ ողորմած լինելը, առհասարակ աստծո գործն է, բայց իմ հանդեպ դու կատարիր այդ աստվածայինը: Այս երկուսի միջև որոշակի տարբերություն կա. տվյալ դեպքում խոսք չի կարող լինել մարդու ողորմածության մասին ընդհանրապես: Բանաստեղծը Հերակլի ղիմել է նորից իր տեղը վերադառնալու ակնկալությամբ, հավանաբար քահանայական ծառայության տահառությունը զգալու հետո: Այդ է պատճառը, որ նա թագավորին աստծո շնորհով

է օժտում՝ իր հանդեպ դժուրության ակնկալով: Նման դիմումը, մեր կարծիքով, ոչինչ ընդհանուր շունչի արքունական հաճոյախոսութեան հետ. դաժանորեն պատժված Սայաթ-Նովան (իւր շարժած մեղքի համար) հոգևորականի իրեն անհարիր ծառայութեանից դաճնացած պատրաստ է թագավորին նույն-խակ «հոգևոր հայր ու մայր», «աստված» իսկ համարելու, միայն թե «սիւլ կաբան» ու «խուցը» նորից բանաստեղծութեամբ փոխարինվի: Թարգմանութեան շորրորդ տողը մեկնական հավելում է և պարզունակ՝ տողերի թիվը հինգ դարձնելու ատիպանունքով: Մինչդեռ կարելի էր շեղելու ատաշին կամ Կերրորդ տողերից մեկը: Տվյալ գեպքում մենք առարկում ենք այն թե թարգմանչական հնարավորությունը, այլ Սայաթ-Նովայի բանաստեղծութեան գաղափարական որոշ նրբերանշանքի կորուստը:

Վերջին հնգյակը համեմատաբար հաջող է թարգմանված.

քնազիր.

Թեկուզ ջարդեն կող ու իրանս՝
Քեզնից չեմ գնա՝ շունչս բերանս,
Թե Քուրը չի խեղդի՝ ծովը կրնկեմ...
Կեզվով ավելացրիւ քո դարդերը,
Սայաթ-Նովա, դառը կսկիծին պատրաստ ևս դու:

Թարգմ.

Թեկուզ ջարթին, ջանքս փետով վեր հատին,
Շունչս բերնիս յիս ինձ քիզնից չիմ դատի.
Նովը կրնգնիմ, թե վար Քուրն ինձ ազատի...
Սայաթ-Նովա, քո լիզվովն ցավ դատի,
Հալթաթ դարդ ու ցավի մե աղպուր իս դուն:

Վերամշակման կարիք են զգում վերջին երկու տողերը. «քո լիզվովն ցավ դատի» արտահայտությունը հեռու է բնագրից, կարծես Սայաթ-Նովան անիծում է իր արվեստը, մինչդեռ բնագրում շատ որոշակի է ասված՝ լեզվով ավելացրիր քո դարդերը: Այս տողը լավագույն սկզբնաղբյուր է Սայաթ-Նովայի ողբերգության պատճառը մեկնելու: Գարդերը լեզվի պատճառով են ավելացել, նշանակում է Սայաթ-Նովան իր

բանաստեղծություններն է ակնարկում, ինչ խոսք, նրանց ժողովրդական բովանդակությունը: Ուրեմն բանաստեղծի վտարումը ոչ թե սիրահարություն պատճառով է եղել, այլ նրա լեզվի, այսինքն՝ նրա երգի բովանդակության պատճառով:

Մեր կարծիքով նշված թերությունների մի նշանակալի մասը հայերեն տողացի թարգմանությունից է բխում:

Սայաթ-Նովայի բանաստեղծությունների տողացի թարգմանությունը չի կարելի վստահել սոսկ վրացերեն լեզուն իմացողի: Բնագրում կան բառեր, դարձվածքներ, որոնք այսօրվա վրաց լավագույն ընթերցողին իսկ անհասկանալի են: Միայն մասնագետը կարող է մեկնաբանել դրանք:

Բերենք նման աշխատանքի անհրաժեշտությունը վկայող մի քառատող.

Ինձ ավատա, ուզեալի բառ քե կա,
Շատ հասարակ երկաթի համա կոսին.
Փետե ամանն ինչքան էլ օսկեջրես,
Նրան էլի մե վառվող պինա կոսին:

Պետք է սկզբունք մշակել ո՛ր բառը թարգմանել, ո՛րը պահել: Ի՞նչ կարող է հասկանալ հայ ընթերցողը «ուջերավի բառ թե կա» արտահայտությունից: Թարգմանիչը պահել է վրացերեն «ուջերավի» բառը, բայց բառարանում չի բացատրել այն: «Ուջերավի» նշանակում է անպետք, վստահությունից դուրկ, և խիստ փոխաբերական առումով է գործածված, ինչպես վերջին քառյակն է բացատրում: Չորրորդ տողում նույնությամբ է պահված «պինա» բառը: Ժողովածուի բառարանում նորից չկա, «պինա»-ն հունարենից կատարված փոխառություն է հայերենում ու վրացերենում՝ «պինակի, պնակ» ձևով (տե՛ս Մարկ. 26, 23): «Պինա» ձևով մի երկու անգամ գործածված է Վ. Բարնովի և Ի. Ճավճավաձեի մոտ: Այսօրվա վրացուն բառը գրեթե անհասկանալի է: Առավել անհասկանալի է (այդ ձևով) ժամանակակից հայ ընթերցողի համար: Ուրեմն պետք է կամ «պնակ» ձևով տալ, կամ բացատրել բառարանում: Իսկ որոշ բառեր հարկավոր էր անպայման պահել, օրինակ՝ այս քառյակի բնագրում հանդիպող «գար-

նիշ»-ը, որ պարսկերեն է՝ վար-նիշ, «ոսկե-նիշ», ոսկեերիշ է նշանակում:

Այսպիսի դիտողություններ կարելի է անել Սայաթ-Նո-վայի վրացերենից թարգմանված բանաստեղծությունների զգալի մասի վերաբերյալ:

Մեծ բանաստեղծի խաղերի ակադեմիական հրատարակության ժամանակ վրացերեն (նաև ադրբեջաներեն) խաղերի լիակատար թարգմանությունը կատարելիս՝ պետք է նկատի առնվեն վերոհիշյալ հանգամանքները:

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Սայաթ-Նովային վերաբերող տեղեկություններից շատերը բազմիցս օգտագործվել են բանասիրության մեջ, հատկապես վրաց սայաթնովագետների կողմից: Բայց ղեռնչ շունենք խիստ բնագրային ու լիակատար հայերեն հրատարակություն: Վրացական սկզբնաղբյուրները թարգմանելիս կամ վերաթարգմանելիս նպատակ ենք ունեցել հայ սայաթնովագետներին հնարավորություն ու առիթ տալ վերանայելու տրադիցիոն դարձած մի քանի կղբահոնգումներ, կատարելու Սայաթ-Նովային վերաբերող աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրություն:

Աշխատանքը շնորհաբեռնելու համար խուսափում ենք ծանոթագրություններից: Միայն, մինչև տեքստի թարգմանությունը, ճշտում ենք նրա հեղինակային պատկանելիությունը, գրության ժամանակը, հավաստիությունը և այլն: Խուսափում ենք նաև մանրագնին մատենագիտություն կազմելուց:

Վրացական աղբյուրները իրենց տեսակի մեջ միակն են: Հայ գոսկանության մեջ, որքան էլ զարմանալի է, Սայաթ-Նովային վերաբերող նման աղբյուրներ չունենք, բացառությամբ հեղինակի շորս ինքնազիր հիշատակարաններից, որտեղ խոսվում է միայն ծնողների և իր քահանայության մասին: Մինչդեռ վրացական աղբյուրները բավական շատ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն նրա կենսագրության, այլ նաև բանաստեղծական արվեստի, հոգևոր ծառայության, գրական վաստակի և այլ հարցերի շուրջը:

Վկայությունների ուղղակի Սալթ-Նովային վերաբերող բաժինները թարգմանում ենք բնագրի առգրովյամբ, որը հնարավորություն կտա, ցանկության դեպքում, ստուգել աղբյուրը, այստեղ ևս երանգներ որոնել: Աղբյուրները սահմանափակվում են Հովհան, Թեյմուրազ և Քազրատ արքայազների վկայություններով: Պլ. Իոսելիանիի հաղորդումը, ինչպես իր տեղում նշել ենք, սկզբնաղբյուրի արժեք չունի, որովհետև գրվել է անցյալ դարի 60-ական թվականներին:

Թարգմանելիս աշխատել ենք անաղարտ պահել բնագիրը, հավելել ենք բնագրով թելադրվող բառեր միայն, այն էլ անկյունավոր փակագծերի մեջ դնելով:

ՀՈՎՀԱՆ ԱՐՔԱՅԱԶՆ, «ԿԱՄԱՍՈՐԱ» («ԿԱՄԱՍՈՐԻՔ»)

Հովհան Արքայազնը (1772—1836) իր ժամանակի խոշորագույն վրացագետն էր: 1801 թվականին, Վրաստանի պետականությունից վերացումից հետո, տեղափոխվեց Պետերբուրգ, որտեղ և շարադրել է իր նշանավոր հանրագիտարանը՝ «Կամասորա»: Պահպանված տեղեկությունների համաձայն, աշխատասիրությունը շարադրված է 1813—1828 թվականների միջև, երեք ծավալուն հատորներով: Հիմնականում այն մենագրություն-ուղեգրություն է: Այստեղ արտացոլված են Վրաստանի քաղաքական ու մշակութային կյանքին վերաբերող հարյուրավոր հարցեր, օգտագործված են բազմաթիվ պատմական փափեղագրեր ու հրովարտակներ: Իբրև քննվող հարցերի շուրջը խորհրդածոց, պայմանականորեն, Իոնա (=Իոան) Խելաշվիլին է հանդես գալիս, որ իրական անձնավորություն է և Հովհանի դասընկերը, իսկ ապա՝ Քարթլիի Քվաթխանի վանքի կուսակրոն՝ կիսասարկավագ: Արխիվային փաստաթղթերի համաձայն, Խելաշվիլին իրոք նյութեր է տրամադրել Պետերբուրգում ապրող իր դասընկեր-արքայազնին: «Կամասորան» ունի անսպառ ճանաչողական արժեք: Երկար ժամանակ գիտնականները բանավիճում էին երկի հեղինակային պատկանելիության շուրջը: Նոր հայտնաբերած

գրչագիրը առմիշտ ճշտեց Հովհան Արքայազնի հեղինակությունը:

«Կամասորան» հայագիտության համար հետաքրքիր է մի քանի առումով. այստեղ թվարկվում ու մասամբ բնութագրվում են Վրաստանում ապրող շատ հայ գործիչներ, գրողներ, հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդվում Վրաստանի հայկական բնակավայրերի պատմությունից (հատկապես հեղինակին ժամանակակից շրջան), նկատվում են պատմական Գուգարքի (Սոմխիթի) հնությունները, բնակչության վիճակը, խոսվում է էջմիածնի այն ժամանակի վիճակի մասին և այլն: Պակաս հետաքրքիր չեն նաև զուտ տեսական փիլիսոփայական բնույթ կրող խորհրդածությունները, որոնք արժեքավոր են XVIII դարի թիֆլիսահայ մշակույթի հետ կապված հարցերը քննելիս: Ամենից արժեքավորը, սակայն, Սալթ-Նովային վերաբերող վկայությունն է: Հովհան Արքայազնը նշանավոր անձնավորություն էր, 1789 թվականից սկսած Վրաստանին առնչվող բոլոր անցուղարձեղի ուղղակի մասնակից: Նա վրացական ջոկատներից մեկի ռազմավարներից էր՝ 1795 թվականին, Կրծանիսում: Հովհանի գրառությունները ականատեսի ժամանակագրության արժեք ու հավաստիություն ունեն:

Տեքստում հնարավորություն կա ճշտելու նրա Հայաստան կատարած ճանապարհորդության ժամանակը, հետևաբար նաև՝ Սալթ-Նովային վերաբերող տեղեկությունների թվագրումը: Սողոմոն Արղունյան-Երկայնաբազուկի հետ զրուցելիս նա վերջինիս նախատում է «անհավատարմության համար», հիշեցնելով, որ Երկայնաբազուկների հանդեպ ողորմած է եղել Հերակլ II-ը (մահ. 1798), և այժմ էլ Սողոմոնի հանդեպ նույնքան ողորմած է թագավոր Գիորգիին (1798—1801): Ուրեմն՝ Սալթ-Նովայի հետ Հովհան Արքայազնը հանդիպել է Հերակլի մահից հետո (1798): Հաղպատ-Սանահինից նա ուղեորվում է էջմիածին, ուր հանդիպում է վրացիներն գիտեցող կաթողիկոսին. ճիշտ այդ տարիներին հայրապետ էր վրաստանցի Դավիթ Էնազեթցին: Իսկ թե որքանով

են հավաստի նրա վկայությունները, կարելի է ստուգել Ար-
ղոթյալներին վերաբերող Հերակլ II-ի հրովարտակի հիշա-
տակմամբ: Այսպիսի հրովարտակ իրոք կա և ճիշտ է նրա
բովանդակության վերաշարադրումը, ճիշտ են նաև «հանրա-
պետության» շուրջ արված դատողությունները. այս թվական-
ներին հնդկահայոց ծրագրերը բավական տարածուն էին և
ունեին մի շարք կողմնակիցներ¹:

«Կարմաստբան» մի երկու անգամ հատվածաբար է հրա-
տարակվել: Իսկ ապա՝ երկու հատորով՝ Կ. Կեկելիձեի և Ալ-
Բարամիձեի խմբագրությամբ: Սայաթ-Նովային վերաբերող
տեքստը քաղում ենք այս վերջին հրատարակության I հա-
տորից²: Ռուսերեն թարգմանության մեղ հետաքրքրող մասը
խիստ կրճատված է³:

* * *

«...Երբ Հովհանը Մանահին հասավ, հարցրեց Արղոթաշ-
վիլու անդ գտնվելու մասին: Հայտնեցին Սողոմոնի այնտեղ
լինելը: Հովհանը ուղարկեց Զուրաբին և իջևան խնդրեց:
Ուղարկված Զուրաբը այցելեց (Սողոմոնին) և տուն խնդրեց:
Նա անմիջապես տուն տվեց և Հովհանին իր մոտ ընթրելու
հրավիրեց: Սրանք գնացին նշանակված օթևանը և հանգրս-
տացան այնտեղ: Հետո, ընթրիքի ժամանակ, Հովհանը գնաց
Սողոմոնի մոտ: Երբ Հովհանը հասավ՝ ասաց. «Խաղաղություն
ձեզ, ով նրկայնարազուկ»: Նա էլ շնորհակալություն հայտ-
նեց, հարցուփորձ արեց, հետաքրքրվեց ճամփորդության նպա-
տակներով: Հովհանը ամեն ինչ պատմեց, հետո ընթրեցին:

...Հովհանը վեր ելավ, հրաժեշտ տվեց Սողոմոնին: Սո-
ղոմոնը ծախսելու փող նվիրեց և ճամփու գրեց, [ասելով՝]
վաղը առավոտյան շուտ Միսխանա պիտի գնամ: Եվ այսպես
բաժանվեցին նրանք:

¹ Հմմ. Պ. Մուրադյան, Գայու Ռեկտորը և հայ մշակույթը, «Կա-
մուրջ», Քրիլ, 1962, էջ 438—442:

² «Жалмастанда», 1936:

³ Царевич Иоани, Калмасоба, Тб., 1945, стр. 111—114.

Հովհանը հանգստացավ այդ գիշեր: Հաջորդ օրը այցելեց
այնտեղի շինություններն ու ամրությունները և մեծապես
հավանեց ու ասաց. «Զարմանում եմ, թագավորներն ինչու
այստեղ քաղաքների պես ամրություններ չեն արել և ժողո-
վուրդ չեն բնակեցրել: Այս հո բնականից ինքնին [ամրու-
թյուն] է ստեղծված և արշավողների համար անանցանելի է:
Բայց, երևում է, սրտացավ օգնականներ չեն ունեցել, այն-
իրենց անձնական օգուտը որոնողներ»: Ապա եկավ դեպի
Հաղպատ, այն ևս դիտեց և այնտեղի եկեղեցին ու շինությունը
շատ հավանեց:

Այն ժամանակ հայ արեղաներից ինչ որ մեկը Հովհանին
իր խուցը հրավիրեց: Նա էլ գնաց: Երբ այդ վարդապետը
Հովհանին իր խուցը տարավ, բարևեց ու ճամփորդության
նպատակները հարցրեց: Հովհանը ամեն ինչ հաղորդեց, և
նստեցին, մի քիչ զրույցեցին: Վարդապետը Հովհանին ճաշ
հրամայեց, և սկսեց ուտել: Միաժամանակ լավ գինի էլ հյու-
րասիրեց Հովհանին, և ինքն էլ լավ էր խմում: Այդ ժամանակ
չոնգուրն առավ ու սկսեց նվազել, և ապա հաջորդեց այս
երգը՝

Իմ խիղճ գրվախ, քիզիզ էս ինչ պատահից,
Վուխչ աշխարում ծաղր ու տրնազ քի պատից.
Ուրսը փախար, էնթի բախտըս սոթ տրվից,
Վիրումն էլ տի՛ս, թե վո՛ւնց բեզովլաթ էլար.

Դե էլ լիս ո՛ւմ միզ գրնիմ, ինչի՛ց էլավ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի՛լքից էլավ:

Աշխարումըս դուն պատվական ու գոված,
Շուշի նըման օսկե զովթումըն պահած.
Աշար, հիմի դուն ժեռ քա՛րից իս շինած.
Հանկըրծակի էս ի՛նչ արին, ի՛նչ էլավ.

Դե էլ լիս ո՛ւմ միզ գրնիմ, ինչի՛ց էլավ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի՛լքից էլավ:

Թաքավուրաց կամքով մեջլիս կանչվողիս,
Թավաղներուց միձքրվող ու հարգվողիս,
Կարմիր կապան արք ու փառքով հաքնողիս
Աբիղայի սիվ քուրճը բաժին էլավ.

Դե էլ լիս ո՛ւմ միզ գրնիմ, ինչի՛ց էլավ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի՛լքից էլավ:

Քրրինձ էի, դարի դառնալն ինչի՞ս էր,
Միս աղավնի, նուր լոր դառնալն ինչի՞ս էր.
Ասեր, կըրոնավուր դառնալն ինչի՞ս էր.

Վայ թե հենց իմ անբախտ օրի՞ցն էս էլավ.

Գե էլ չիս ս՛ւմ միզ զընիմ, ինչի՞ց էլավ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի՛լքից էլավ:

Հիմի Լնթի, հիսլում, սելիր ին լըծում,
Փռանգըստանու բերած սազիր ին ածում,
Ալթմիշուղը սանթուրի համա զըցում.

Իմ տունըս էլ էսօր վուր էս խուցն էլավ,

Գե էլ չիս ս՛ւմ միզ զընիմ, ինչի՞ց էլավ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի՛լքից էլավ:

Սայաթ-Նովուն դուս մի անի՛ պահպանի,

էլ չի զընա Շահի մոզն ու՛ Սուլթանի.

Նա միր սուփրի զարթն էր, գոված-անվանի:

Փետե սազով նա գործ տեսավ էնքան լավ...
Գե էլ չիս ս՛ւմ միզ զընիմ, ինչի՞ց էլավ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի՛լքից էլավ:

(Թարգմ. Մ. Հասարայանի)

Հովհան սարկավազը զմայլված նայում էր և ասող.
«Վայ խեղճ, ինչպես է ողբում աշխարհական [լինելու] կո-
րուտոր»: Ապա դիմեց. «Հայր, կուսակրոն եք, ձախ չգնաք»:
Վարդապետ.—Երբ քո հասակին էի՝ սովորաբար և՛ ձախ էի
հակվում, և՛ աչ:

Հովհան.—Վայ ինձ, դրա համա՞ր եք ողբում:

Վարդապետ.—Իրա համար էլ եմ ողբում ու քեզ համար էլ,
որ [տակավին] պատանի հոգևորական ես ձեռնադրվել:

Հովհան.—Ավելի լավ է մարդ պատանեկությունից ընտելա-
նա բարուն, դու էլ եթե երիտասարդ [հասակում] արեղա
ձեռնադրվեիր՝ այժմ այս տրտմության մեջ չէիր լինի:

Վարդապետ.—Եթե իմ առաջնորդը ինձ թույլ տար ես այն
աշխարհական [կյանք]ը կզերազասեի այս հոգևորակա-
նից:

Հովհան.—Ասացեք խնդրեմ, ո՞վ եք դուք:

Վարդապետ.—Ես մեղապարտ (կամ խեղճ) Սայաթ-Նովան
եմ (vaf: Սաաթլամա), եթե լսել եք:

Հովհան.—Հարկավ լսել եմ ձեր գովքը սաղանդարության և
քեֆի մեջ. ասացեք խնդրեմ, ո՞վ էիք դուք.

Սայաթ-Նովա (Սաաթլամա).—Ես լավ շոնգուր [նվագել] գի-
տեի և միաժամանակ պարսկական հանգի վրացերեն
երգեր գրեցի, [որ] դեռևս ընդունված չէր, և, երբ թագա-
վոր Հերակլը մեջլիսում էր, մեզ՝ նվագողներին, [նրա
մոտ] տարան, այն ժամանակ ես պարսկական հանգով
վրացերեն երգեցի: Բատոնին շատ դուր եկավ, և ինձ
խալաթ էլ շնորհեց: Հետո ուրիշ շատերը [այդպես] եր-
գեցին և ընդօրինակեցին ինձ. ես ամենուր տեղ ունեի ոչ
միայն երգով, այլ նաև կատակ[ասացությամբ] և աշ-
խարհական գործերով: Շատ բաներով էի զբաղված: Հե-
տո այս հոգևորականությունն ընտրեցի և աստ եմ ու
հենց հոգևորական շրջանում ասած խաղը՝ երգով ձեզ
ներկայացրի:

Հովհան.—Քանի որ թողել եք աշխարհը, ուրեմն երգից ու
նվագից էլ պիտի ձեռք քաշեք:

Սայաթ-Նովա.—Իմ [հոգևոր] առաջնորդը ևս [այդպես] հրա-
մայեց, իսկ ես այսպիսի խոստում (պայման) տվեցի,
որ քանի այս լարերը հագած են շոնգուրին և չեն կտրվի՝
ես ձեռ չեմ քաշի, որովհետև երբ ինձ արեղա ձեռնադ-
րեցին, այս լարերը ծոցումս էին մնացել և նրանք ևս
ինձ հետ օրհնվել են, [արդ], այդ օծյալ լարերի վրա եմ
նվագում:

Հովհան.—Քանի որ խոստումդ պահում ես՝ կվստահեն քեզ:
Եվ այս կատակով ավարտեցին ձաշկերութիւր:

Սայաթ-Նովա.—Ես համենայն դեպս, կմեղսաբաղվեմ, որով-
հետև մեր այս եկեղեցին քառասուն աղոթարան ունի և
մերոնցից ով վախճանվում է, յուրաքանչյուր [աղոթա-
րան]ում քառասուն օր պատարագում են: Քառասուն օր-
վա մեջ տաս պատարագ են մատուցում: Եվ այսպես է
ասված՝ ով իր ննջեցյալին քառասուն օրում տաս անգամ
պատարագել է տալիս՝ անշուշտ կմեղսաբաղվի, եթե
նույնիսկ վերջին ժամն է՝ կխոստովանվի ու կձաշակվի:

Հովհաննէսը շատ վարձացաւ եկեղեցու այդքան աղոթա-
բանների համար, նորից ստուգեց ու ասաց. «Հին ճարտարա-
պետները իսկապէս գովելի են եղել որ այսքան լավ արվեստ
ու քանդակումներ են [դրոշմել], սանդուխները՝ մի քարից,
թաղերը՝ լուսամտուներով ու հատակի հետ միաձուլ: Ես այս-
պիսի շինութիւնն ոչ մի տեղ չեմ տեսել»: Ապա հրաժեշտ
տվեց Սայաթ-Նովային և նորից գեպի Բորչալո գնաց»:

«Պոեզիայի կամ բանաստեղծութեան մասին»

Պետրէ [Լարսաձե].— Ինչպիսի՞ն են պարսից կամ թուրքաց հան-
գով գրված երգերն ու բանաստեղծութիւնները, ո՞ւմ
ժամանակ ներմուծված ու վրացիներն լեզվով երգված:

Հովհանն.— Չկար պարսից հանգի որևէ երգ՝ նրանց իսկ լեզ-
վով ու երաժշտական գործիքով, որ վրացիները վաղուց
չճանաչէին: Բայց այդ մասին գրավոր [աղբյուրներ]ը
չեն վկայում: Իսկ երբ Ռոստոմ թագավորը ստացաւ
Քարթլին՝ նա հիմնովին պարսից կանոնն ու ծես կարգեց.
Ինչպիսի և տան հանդեսը, հատակին նստելը, ծառայող-
ների անվան փոխումը, պաշտոնների պարսկերեն կո-
չումը: Այդ թվում երաժշտական գործիքներն ու երգերը
ևս նա ներրերեց և բազմացրեց Վրաստանում: Նրանից
հետո՝ Վախտանգ արքան, ապա՝ Թեյմուրազը, ապա՝
Հեքալը երկրորդը, որը եղել էր Պարսկաստանում և
Հնդկաստանում, նազիր շահի կողմից դաստիարակվել,
ինքն էլ լավ գիտեր պարսկերեն ու թուրքերեն, այդպիսի
և՛ երաժշտական գործիքներն ու եղանակները:

Մրա ժամանակ առավել ևս շատացան պարսից
եղանակի գործիքներն ու երգերը, և նրա նմանութեամբ
մի քանի անձիք ձգտում էին ու պարսից եղանակով
վրացիներն երգեր գրեցին: Նվագում էին շունգուրի ու
այլ գործիքների վրա և երգում: Այժմ էլ սա սովորական
բան է մեզ մոտ:

Իսկ այս հանգի վրացիների առաջին ներմուծողներն
էին հայ երաժիշտները՝ Սայաթ-Նովա կոչվածը և այլք,
ապա՝ Բեսարիոն Գաբաշվիլին, առաջնակարգ բանաստեղծ
ու ստեղծագործող:

ԹԵՅՄՈՒՐԱԶ ԱՐԲԱՅԱԶՆԻ ՎԿՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Թեյմուրազ Արքայազնը (1782—1846) նշանավոր գրա-
կան-հասարակական գործիչ էր, մեծ գիտակ ու պաշտպան
վրացական հնութիւնների: Սայաթ-Նովայի որդի Հովհաննէս—
Օգանեզա—Իվանը Թեյմուրազի պատվերով է կազմել իր հոր
երգերի ժողովածուն (1823) և այն նվիրել պատվիրատուին:
Թեյմուրազ Արքայազնը անձամբ կազմել է իր հնագրանի
բովանդակած գրչագրերի նկարագրութիւնը, շատ համառո-
տակի ծանոթագրելով այն: Թեյմուրազը իր ժամանակի ամե-
նահանրահայտ և վաստակավոր վրացագետն էր, գիտեր հա-
յերեն, թուրքերեն և պարսկերեն, ըստ որում լեզուների իմա-
ցութեան մեջ այնքան վարժ էր, որ Գավթի սաղմոսները վրա-
ցիներին թուրքերեն և պարսկերեն թարգմանեց: Հովանավո-
րում ու քաջալերում էր երիտասարդ հայագետ-վրացագետ
Մարի Բրոսեի (Marie Felicite Brosset, 1802—1880) վրա-
ցագիտական մղումը, նրա համար գրական ընդորինակումներ
ուզարկում: Արքայազնն իր կազմած «Ձեռագրաց նկարագրու-
թիւնը» տրամադրեց Բրոսեին, որը հրատարակեց Փրան-
սերեն թարգմանութեամբ. Catalogue des livres géorgiens
tant imprimés que manuscrits, anciens et modernes¹.

Նկարագրութեան № 176 կետում խոսվում է Սայաթ-Նո-
վայի խաղերի ժողովածուի ու նրա հեղինակի մասին: Մ.
Բրոսեն բառացի թարգմանել է ամբողջ ծանոթութիւնը²: Ըստ

¹ Discours prononcé à l'Assemblée générale de l'Académie Im-
périale des sciences de St.-Petersbourg, par M. Brosset, St.-Peters-
bourg, 1838, p. 55—114.

² Անդ, էջ 107—108:

chansons de circonstance, très piquantes et pleines d'à-propos. Ses vers sont simples et du genre le plus modeste, mais agréables à la lecture.

(M. Brosset, *ibid.*, 107—108)

[მთკლე რედაქციას]

[Համառոտ պատում]

№ 173. სტიხნი, სრული წიგნი სადენამასი, რომელსა ქართველნი სავთნამას ეძახიან. ესე იყო ჟამსა მეფის ირაკლი მეორისასა, საქართველოს სომეხთაგანი, სიმღერები სხვათა და სხვათა სალაღობელთა შემთხვეულებათა ჟამსა თქმული, საკვირველად აზრიანი და შესაბამიერი, ლიტონი ლექსნი არიან.

რანასათხედოქონსნი შავაშ-ნიქაქი, ირქნი ქრეგხინერი შაქაშნამას ხსი კილიმ, ქრასათარ ძიოქაძიონა აყრიომ ღრ ჰხრაკი ღრღირიქი ძამანასი, ქრასათან[უ]ჩი ზაკ ღრ, ღრღირე ჯი ჯი ზანღრასიასი არქსინერი ძამანასი ასიქაძი, ღარმანას-ქორნი [ქორ]ქრასათ ჯი აყათაზან, ართაროსთ ზასარასი (=ყარე) ქარღრინი.

(Ал. Сагарели, *ант.*, էջ 181—182)

ԲԱԳՐԱՏ ԱՐՔԱՅԱԶՆԻ ՎԱՅՈՒՓՅՈՒՆԸ
ՄԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՈՐԳՈՒ ՄԱՍԻՆ

Մկաղեմիկոս Կ. Կեկելիძեի անվան Ձև. ինսტიտուտում պահվող ժողովածուներից մեկում (H—607) պահպանվել է Բագրատ Արքայագնի հավելագրած ծանոթությունը (էջ 147Դ): Ձեռագիրն ընդօրինակված է Սարբինիի հնագրանում պահպանվող մի քանի գրչագրերից: Այն բաժինը, ուր խոսվում է Մայաթ-Նովայի որդու մասին, ընդօրինակված է վերոնշյալ հավելագրի № 8 գրչագրից: Պահպանվել է գաղափարի (սկզբնօրինակի) նկարագրությունը (H—607, էջ 143Դ), ըստ որի այն (սկզբնօրինակը) գրված է 1823 թվականին, Բագրատի պատվիրով (առաջին մասը թարգմանված է ռուսերենից, թարգմանիչ՝ Իոանն Բագլիձե): Ձեռագրի մեզ հետաքրքրող բաժնում նկարագրվում է Ձերքեզաց երկիրը՝ կալվածների պատկանելիությամբ: Բագրատ Արքայագնը, ի հավելումն նկարագրության, առագրել է իր ունեցած տեղեկությունը այս երկրի մասին: Իսկ այդ տեղեկությունը նրան

Մայաթ-Նովայի որդի Օհանեզան (resp: Հովհաննես) է պատմել:

Մայաթ-Նովայի որդին, պետք է կարծել, 1823 թվականից մի քանի տարի առաջ է Պետերբուրգ տեղափոխվել, որովհետև այդ թվականին նա արդեն ավարտել է հոր խաղերի ժողովածուի կազմումը: Հատուկ անշուքյուն ու մերժություն է ունեցել Պետերբուրգում ապրող վրաց արքայազանների հետ: Հնարավոր է կարծել, որ Մայաթ-Նովայի որդին ևս հոր պես մի տեսակ կիսազատ պատկանելություն է ունեցել թագավոր Գեորգիին և նրա ժառանգներին: Գեորգի XIII թագավորի հրովարտակներից մեկում (նույն ձեռագիր, էջ 21) կարդում ենք. «Մեր հրամանն է. կալիդուրում գտնվող մեր ծառաները, առաջին՝ Գոդիա Գոջաշվիլի, երկրորդ՝ Իոանն և երրորդ՝ Օհանեզա, — արանց շնորհում և տալիս ենք Բագրատի կին և մեր հարս Սեկատերինային: Թող այս իմանան և այդ մարդիկ, և՛ այլոք, 23 հուլիսի, Քրոնիկոնի 268 (1800)»: Վաճառականությամբ վաճառվող Օհանեզա-Հովհաննեսը կարող էր գտնվել կալիդուրում: Հրովարտակի ու Բագրատ Արքայագնի Օհանեզան անշուշտ նույն անձնավորությունն է: Միայն այս դեպքում հասկանալի կլինի Օհանեզա <Հովհաննեսի Պետերբուրգում գտնվելու հանգամանքը: Ստորև թարգմանվող վկայությունը պիտանի է նաև բուն սայաթնովագիտության որոշ հարցերը քննելու: Հեշտությամբ եզրակացնում ենք, որ Մայաթ-Նովային ճանաչողը միայն թեյմուրազ Արքայագնը չէ եղել, այլև նրա եղբայրները (այս դեպքում Բագրատը) ևս գուցե Պետերբուրգ տեղափոխված ողջ արքունիքի:

[մինասցրո]

[Հավելագրություն]

Ինքնաշարժի սազված շրջանում, — Ձերքեզայում էլ անտրական գործերով, — պատմեց ինձ Մայաթ-Նովայի որդի Օհանեզ (Հովհաննեսը), — Մի հույն մադանի՝ Հովհան անունով, գերի էր այնտեղ: Ես և նա գտեցինք հույր և նրա փորձակիչ ստուգեցինք: Այնպիսի հույ է, որ փորել պետք չէ՝

այրիւո, Տաթարտեղլոս մադանս
Յեղրոտ Մեջոբեցոս: Իմ Յերժենս
Տաթարտեղլոս մադանս ԳմըՄազա
ճոդ Յանս ճա Մոջո Մոժոժո
Իյոլո մադնոսալ.

(Ձև. Ի--607, էջ 147r)

Ինքնին Իրլաժ է և բաղմիցս դերա-
ղանցոյմ է Վրաստանի ընդերքին:

Այդ հոլըր երկար ժամանակ աշխա-
տել էր Վրաստանի ընդերքի վրո և
գործի արտակարգ վարպետ Լր:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՄԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԽԱՂԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Վրաց սայաթնոյվագիտոյթյան համառոտ պատմոյթյունն
ու առկա խնդիրները շարագրելիս նշեցինք, որ քննական
բնագրերի հրատարակոյթը հրամայական պահանջ է: Ասա-
ցինք նաև, որ սայաթնոյվագիտոյթյան թերի կամ վիճելի հա-
մարվող շատ հարցեր քննական բնագրերի առկայոյթյան դեպ-
քոյմ կճշտվեն, և, բնականաբար, մի քանի սկզբունքային
ենթագրոյթյուններ գիտական փաստարկոյթ կստանան (հա-
կառակ դեպքոյմ՝ կմերժվեն):

Վրացերեն խաղերի ակադեմիական հրատարակոյթյան
համար նյութեր առաջարկելիս մենք հետեյալ նկատարոյթ-
ներն ունենք:

ա) Վկայել այդպիսի նյութերի առկայոյթյունը: Վրաս-
տանի ԳՄ Կ. Կեկելիճեի անվան Ձեռագրերի ինստիտուտի
հավաքածոներոյթ բազմաթիվ շափածո ժողովածոներ կան:
Նրանցոյթ հրբեմն դետեղված են Սայաթ-Նոյվայի մեկ կամ մի
քանի խաղեր:

բ) Ճշտել ներկայացվող տարբերակների կարևորոյթյունը:
Սայաթ-Նոյվայի խաղերը ժամանակի ընթացքոյթ զանազան
փոփոխոյթյուններ են կրել: Նույնիսկ նրա որդոլ՝ Իվանելի
(=Հովհաննես) կողմից ընդօրինակված (թե կազմված) ժողո-
վածուն դեռևս խաղերի անաղարտոյթյան բացարձակ երաշխիք
չէ: Այդ ժողովածուն կազմելոյց (1823) տարիներ առաջ Սա-
յաթ-Նոյվայի մի խաղը, օրինակ, զգալի տարբերակ է ունեցել
և նույնիսկ ում Սեֆիլ-Օղլանի հեղինակոյթյունն ստանձնել

(տե՛ս Թումանյանի լիլու ձեռագիրը ժողովածուն): Բերվող նյութերի մի մասը վկայում է, որ Սայաթ-Նովայի համար ևս օտար չի եղել նույն խաղի մշակումը, ուրեմն և՛ տարբերակների ունենալը (հմմ. № № 7, 9, 13 և այլն):

դ) Սայաթնովագետների ուշադրությանն առաջարկել ձեռագիր խաղերի խորագրերում ու հիշատակագրություններում հանդիպող տեղեկությունները հեղինակի մասին և այլն:

Մեր խնդիրը բոլոր տարբերակների նշումը չէ: Ըստ էության այդ կնշանակեր համեմատական բնագիր կազմել, որ տվյալ դեպքում մեր նպատակից դուրս է: Մենք միայն նյութեր ենք առաջարկում այդպիսի հրատարակության համար:

Վրացերեն խաղերի առաջին երկու տողը բերվում է քստ Ի. Գրիշաշվիլու հրատարակության, որովհետև ձեռագրական տարբերակը ծանոթ չէ Սայաթ-Նովայի ժառանգությունը ղրազվողներին և կարող է շփոթություն առաջացնել: Բերվող երկուտողը անսխալ կողմնորոշում է տարբերակի պատկանելիությունը:

Անհրաժեշտ ենք համարել անկյունավոր փակագծերում բերել նաև հայերեն թարգմանության առաջին տողը: Վկայակոչված վրացերեն խաղի կամ տվյալ տարբերակի թարգմանությունը շունենալու դեպքում ինքներա ենք թարգմանում:

Եթե ձեռագրում հիշատակվում է Սայաթ-Նովայի անունը, ապա վկայակոչում ենք այն՝ հեղինակի անվան տարբեր գրությունները մասնագետների ուշադրության առաջարկելու նպատակով: «Սայաթ-Նովա» անունը ստուգաբանելիս ներկայացվող տարբերակները կարող են կարևոր նշանակություն ունենալ:

Տների ու տողերի քանակը նշվում է տեքստաբանական տարբերությունները բացորոշելու միտումով:

Թեև մեր նպատակը վրացերեն խաղերի ակադեմիական հրատարակության համար համապատասխան նյութերի առաջարկումն է, բայց անհրաժեշտ համարեցինք մասնագետներին ուշադրությանն հանձնել վրացական ձեռագրերում պահպան-

ված հայերեն խաղերի մի երկու տարբերակ (№ 15—18): «Ձիս ասում թե...» խաղը Սայաթ-Նովայի վերջին ժողովածուում բաղկացած է հինգ տնից, մինչդեռ նրա մեր բերած վրացատառ տարբերակը (№ 16) տասը տուն է: Իսկ առաջարկվող հայերեն խաղերից մեկը (№ 18) բոլորովին անհայտ է:

Ձեռագրերը ներկայացված են հետևյալ պայմանական տառանիշերով.

H ¹ — 935—A	S—1543—G
H—1127—B	S—2385—H
H—1926—C	S—3686—I
H—1969—D	S—3723 (ձ)—J
H—1999 (ռ)—E	A—1683—K
H—2130—F	Arch—495—L

Հավանական է, որ տարբեր հավաքածուներում կլինեն Սայաթ-Նովայի խաղերը պարունակող այլ ձեռագրեր ևս, որոնք այստեղ չեն արտացոլված:

1.

არვის უარი არ უთქვამს თავის მეგობარისათვის, უბრალოდ თავი მოვიკალ ბემურვით იარისათვის...

[Լյարն «չ» խոսք չէ ունի օչով իր դիլարի համա—13]

Ձեռ. A—21v—22r. K—1v, H—113r.

ժան. ա) Հեղինակ՝ Նատ-Տոջա—K.

բ) Մուխամբազ A, HK—չիք:

գ) Չորս տուն, չորսյակ—AH, երեք տուն—K.

դ) Տարբերակներ—AHK. հատկ.—K,—լճը և լճեց ջեմեթան շոմեցոլեց փխ շոմեցոլ և լճեց ջոտեց.

2.

ახეთი ტუფილი არ გამეგონა!

წიველ ვნახე,—კარი ღია მეგონა!

[Մատող իմ բի, արի, ինձ մի չարչարի—3]

Ձեռ. I—46—48.

ժան. ա). Հեղինակ՝ Նատլամա.

բ) Հինգ տուն, հնգյակ:

գ). Գրիշ. հրատարակածից նկատելի տարբերվում է:

1 Առաջի տառանիշը ՎՍՄԻ ԳԱ ակադեմիկոս Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռ. ինստիտուտի հավաքածուի ցուցիչն է:

9.

მტკვარო ამღვრეულო, არაზიანო,
მე შენ ვერ გაგიძლებ, მიზეზიანო...

[წი'თ, რისი კითხა თქოთიქილ ხა სრავილ—24]

შხი. G—87v; I—39—41.

ბანი. ა) *სორავილ* სათნავსაგან თქმული,—[*შაკაშ-სიქაქი ღიქიქე ას-ქად*]—G. საათლამის ნათქვამი მუხამბაზი,—[*შაკაშ-სიქაქი ასაბ მიქსამრავ*]—I.

ბ) *ღეღინაქ* სათნავა—G. საათლამა—I, სათნაო—I.

გ) *ღინე თონი*, I-ელ ქეყაქი, II—V-ელ *ზნეყაქ*—I; *სერკილ თონი*, *ზნეყაქ*—G.

დ) *სარერეაქინერ*—G1, *ღან აზერქ ჯარქერ*:

10.

ეს რა მამივილა, ბიბინ ჩი ქარდამ,
გეთ ბინი ბურლუ, ტანენ ღუს არაწ...

[ხა ხ'ნე ღადი ხნბ ჩიქ, თხ'ა, ხ'ნე ხმ არქ—ჩი.—63:]

შხი. H—47v.

ბანი. ა) *სოქ ჯირა ქეღიქი*:

ბ) *ღინე თონი*, *გათათიქ*:

გ) *სარერეაქინერ*.—*მასნაქი* H Georg. № 222.

11.

ზღვას ვით გააშრობს ვარსკვლავის სხივი?

მტკვარი ცხრილით როგორ უნდა აიწიოს?

[სათლავილთიქ ბიქინ ჩინეყხა ღილ ვამარქი—18]

შხი. C—39r—39v.

ბანი. ა) *სორავილ* საიათნოვას ერთი იშვიათი ლექსი, ნათქვამი ჩღნა წელსა,—[*შაკაშ-სიქაქი მქ ზაღიქაქილთ სოქი, 1751 შ. ასქად*]:

ბ) *ღინე თონი*, *გათათიქ*:

გ) *სოქილ გზიქინაქიქად* ღ. *წათათიქი ზრასარაქილქიქინიქი* (სეღ. *ზანი*, *ჭიქერ* X, ღე 109):

12.

კოკობი ძუძუთ გაზრდილო, ცურისაგან ღამაზი ხარ,
სითერთით ვერვინ გაჯობებს, ჰურისაგან ღამაზი ხარ...

[*ჩიქინიქი* თხა ბიბ ხა ქერქი, ღნ კარქი ქ, ქილ სიქონი ხა.—2]

შხი. G—81v; I—45—46.

ბანი. ა) *სორავილ* მისივე—[*ზინქინიქი*].—I.

ბ) *ღეღინაქ* სავთნამა—G, I—*ღერ*:

გ) *ღინე თონი*, *გათათიქ*—G1.

დ) *სარერეაქინერ*—G1' *მასნაქი*:

13.

შე ხაწყალო ჩემო თავო, რა იქენ,

ქვეყანაში სასაცილო შეიქენ!

[*ხმ ჩიქინ ვრქილ, ქიქილ ღა ხნე უათინიქი*—32:]

შხი. I—46—48; J—6r—6v.

ბანი. ა) *სორავილ* სავთნამისაგან ნათქვამი მუხამბაზი, სომეხთ ტერტერა იყო პირველ, ხოლო შემდგომად ბერათ რომ შეგა მამინ თქო—[*შაკაშ-სიქაქი ასაბ მიქსამრავ. ზაქ გარანა ღერ სქეღ-რილ, ჩიქ ნათაგაქილ ღერ არეღა ღინაზიქიქე აქნ ჭა-მანაქ ასაგ.*]—I. *ზინქილ* J-ილ, *ღერ* პირველ, ხოლო შემდგომად, მამინ თქო.

ბ) *ღეღინაქ* სავთნამა—IJ.

გ) I—*ღენეღად* ღ. *ღეღინ ასილთ* ქრავითათი *ზაქერქინ* *სოქინ* *ღილღანინ*:

დ) *ღინე თონი*, I ღ III-ელ ქეყაქი, II-ელ *ზნეყაქ*, IV ღ V-ელ *ქიქ-ნიქაქ*—I; *ღინე თონი*, *ქეყაქ*—J:

ე) *წათათიქი*—J:

ვ) *სარერეაქინერ*—IJ:

14.

სოფელსა და სოფელს შუა მთას ამბობენ, მართალია.

შენ ბაღიაში ვარდი ჰყვავის,—მას ამბობენ, მართალია.

[*ქიქილ ქიქი მქიქიქილმენ* *სარ* ღ, *კიქინ*, *ღემარქი* ღ.—21]

შხი. Arch—24v.

ბანი. ა) *ღინე თონი*, *ზნეყაქ*:

ბ) *ჭერქი*, *ზრათ*. *მასნაქი* *თარქ*.

ՎՐԱՏԱԿԱՆ ՁԵՌՄԳՐԵՐՈՒՄ ՊՍԷՊՆԱԿԱՆ ՎՐԱՏԱՏԱՌ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԽՍՂԵՐ

15 (1).

ენდუ ჰამარ ქუ ტენოლნ ახუშ ე ვაშ, ვოშ ნაზანი.

[*ქინილ* *ჩამარ* *ქილ* *თხანიქ* *ასილ* ღ *ქა*, *ქა* *ნაღინიქ*]

(*ღამ*. *წათამ* *აქსარ* *ყრთილ* *ქა*, *ღერ* *ქიქი* *ღაქა*, *ნაღინიქ*—ჩი.—35:)

შხი. H—61v.

ბანი. ა) *ღინე თონი*, *გათათიქ*:

ბ) *სარერეაქინერ*—*ღადიღან* *ზქათქი*, *მანაქინი* *თიქიქარქილ*:

16 (2).

ჩის ახუმ [თე] ლაც ის ელი,
ბარო[ვ] ტესანქ იმ სირელი.

[შის ასილ, რხ რა'ე ჩუ ლჩ.—ჩქ.—41]

შენ. 1—46—48.

ძან. ა) შას თილნ, რასათილ (ზაქა ზჩინე თილნ):

რ) ჩნდნორიქს თარერეჩაქ ლ:

17 (3)

პატორქთ ყალამოვ ქაშაწ...

[შასქირქქო რაქამიქ რაჯად...—ჩქ.—2]

შენ. H—48r.

ძან. ა) ზჩინე თილნ, რასათილ:

რ) შარერეჩაქ—ჩქასქიქ:

18 (4)

ტყენ უ ახჩივ მეკს მეკუნ დემ ელან...

[შენს ილ აქსქიქ მსქს მსქილნ ეჩმ ხქან...]

შენ. H—48v

ძან. ა) შიწ თილნ, რასათილ:

რ) მსთიქ, სორანაკო:

САЯТ-НОВА ПО ГРУЗИНСКИМ ИСТОЧНИКАМ

Резюме

История многоязычной поэзии на Востоке знает лишь нескольких поэтов, творивших одновременно на трех-четыре языках. Многоязычная поэзия всегда считалась доказательством поэтического мастерства. Но она возникала большей частью в тех странах Востока, где неродные поэту языки считались языками поэзии, государственного аппарата или же языками, насажденными оружием иноземца. Народы Закавказья не имели ни общего литературного языка, ни государственного. Здесь многие произведения переводились и именно переводами стали общедоступными. У армян и грузин, например, была весьма тождественная историческая судьба, много общих литературных и политических вопросов, но памятники духовной культуры создавались на национальных языках и, при необходимости, переводились.

Саят-Нова,— единственный поэт Закавказья, творивший одновременно на армянском, грузинском и азербайджанском языках. Он, естественно, имеет свое место, помимо армянской, в грузинской и азербайджанской литературе. Многоязычное творчество Саят-Новы не может быть рассмотрено как обыкновенное продолжение свойственных Востоку литературных традиций, ибо, как уже отмечалось, ее у нас не было. Поэтому литературное на-

следие Саят-Новы заслуживает особого внимания и многостороннего обозрения. В условиях XVIII века появление многоязычной поэзии вызвано несколькими обстоятельствами, но больше всего,—сознанием общих интересов народов Закавказья, сближением духовных культур вставших на совместную борьбу народов. Саят-Нова особо выделяется и тем (а быть может — прежде всего), что на разных языках излагал почти с одинаковым мастерством. Будучи армянином по происхождению, воспитанию и вероисповеданию, он оказался подлинным мастером, наряду со своим родным языком, как грузинского слова, так и азербайджанского.

Саят-Нова не был обыкновенным ашугом-импровизатором, каковых в XVIII веке было много, а подлинным поэтом, большим гуманистом своего века и, этим самым, выразителем общечеловеческих чувств и чаяний. Он был выходцем из народных низов и представителем народного мировоззрения.

К сожалению, до нас дошли лишь скудные данные о жизни этого замечательного певца-поэта. Сводное изучение сообщаемых в армянских и грузинских источниках сведений, а так же выявление некоторых малоизученных сторон творчества Саят-Новы, ныне представляется весьма необходимым, ибо наступило время, когда невозможно монографическое изучение художественного наследия поэта без филологического характера работы и окончательного устранения некоторых ошибочных положений. Это задача трудная и для ее решения требуются общие усилия армянских, грузинских и азербайджанских литературоведов.

Цель данной работы — обобщить достижения грузинской саятновистики и на основании сводных материалов рассмотреть некоторые малоизученные или спорные вопросы, как творчества поэта, так и его биографии.

Грузинская саятновистика имеет столетнюю историю. Сведения царевичей Иоанна, Теймураза и Баграта являются первоисточниками. Поэтому грузинская саятновистика начинается с 60-х годов прошлого столетия, когда Пл. Иоселиани в монографии «Жизнеописание царя Георгия XIII» впервые попытался дать краткую характеристику творчества Саят-Новы, а известный грузиновед Д. Чубинашвили в изданном им в 1863 году втором томе «Грузинской хрестоматии» опубликовал три стихотворения поэта. Некоторые подробности, сообщаемые Пл. Иоселиани, относительно года смерти и взаимоотношения Саят-Новы со своей родной средой не имеют достаточного научного основания. Иоселиани, по-видимому, не располагал конкретными историческими материалами. Обычно он приводит имеющийся под рукой документ, но о Саят-Нове он этого не делает, ибо его не было. Характер его сообщения и тон второй его части подсказывают, что Иоселиани записывает не факты, а свои впечатления. Еще до него (1749—1752 гг.) Г. Ахвердян, искусный фольклорист и ценитель народной поэзии, вел специальные разыскания для выяснения биографических данных Саят-Новы, но из-за отсутствия конкретных материалов вынужден был ограничиться записью народных преданий.

Интерес к художественному наследию Саят-Новы у грузин особенно возрос в 70—80 годах. Этому помогли выступления «Дроеба» и «Иверия». В специальной статье З. Чичинадзе (1878 г.) впервые обсуждались важные для саятновистики вопросы, рассматривались некоторые факты с сопоставлением народных преданий. Грузинские стихотворения Саят-Новы постепенно опубликовывались, и в этом велика заслуга ашуга Скандар-Новы, хорошего знатока фольклора старого Тифлиса.

В начале XX века саятновистику возглавляет Ов. Туманян, который, кроме ученых-армян, в исследователь-

скую работу привлекает молодого поэта Иосифа Гришавили. В 1918 г. он издал сборник стихотворений Саят-Новы, с большим и доселе ценным исследованием. И. Гришавили неоднократно писал о Саят-Нове, считался (и считается) большим знатоком ашугской поэзии и поэзии Саят-Новы в частности.

В 1924 году академик К. С. Кекелидзе выпустил второй том своей капитальной «Истории грузинской литературы». Это нужно считать знаменательным событием не только для грузиноведения, но и для общей ориенталистики. В работе с характерной для К. Кекелидзе краткостью и исчерпывающей ясностью говорится и о Саят-Нове, определяется его место в грузинской литературе.

В 30-х годах специальными исследованиями о Саят-Нове выступили проф. Л. Меликсет-Бек и поэт-академик Г. Леонидзе, выявившие ряд ценных сведений. Выдвинутые ими вопросы отличались большим охватом, ажурностью анализа.

В последующие годы статьями о литературном наследии Саят-Новы выступили поэт Т. Табидзе, акад. Ал. Барамидзе и многие другие грузинские ученые.

Обозревая основные работы по грузинской саятно-вистике мы пришли к выводу, что некоторые важные проблемы уже решены, но грузинские стихотворения Саят-Новы все еще нуждаются в критическом издании, художественном анализе. Еще не изучены истоки ашугской поэзии в Грузии, что значительно затрудняет окончательную оценку творчества Саят-Новы в грузинской литературе.

Относительно происхождения ашугской поэзии в Грузии учеными были высказаны разные мнения. Одни ее считают не грузинским явлением, а другим — характерным и для Грузии. Анализ некоторых первоисточников привел нас к выводу, что грузинской культуре не чуж-

да ашугская поэзия. О ней говорится в знаменитом «Вепхисткаосани» Руставели. По-видимому, Руставели ашугской считал песни народных мгосани, о которых говорится у историка Тамары («Картлис Цховреба»). В XVII—XVIII веках, вследствие персидского и частично турецкого влияния на грузинскую знать, народная ашугская поэзия превратилась в панегирическую и становилась иноязычной. Таким образом, отчуждение произошло в XVI—XVII веках, и ашугская поэзия оторвалась от подлинной грузинской действительности. Саят-Нова был первым в XVIII веке поэтом, который вместо персоязычной придворной поэзии свои песни (ашугские) изложил на грузинском языке, конечно, сохранив восточное стихосложение, о чем и говорится у царевича Иоанна («Калмасоба»). Значит, заслуга Саят-Новы заключается в грузинозации персоязычной «ашугской» поэзии. Но Саят-Нова не был обыкновенным ашугом-импровизатором. Его большой талант вышел из ограниченных рамок этой традиционной для Востока поэзии, и он стал подлинным поэтом, мастером художественного слова как в армянской, так и в грузинской литературе. Да и он сам чувствовал это, восклицая — «слово скажу — небо загремит».

Саят-Нова, вместе с Д. Гурамишвили и Бесики, в поэзию внес некоторые элементы народного стиха XVIII века и ашугскую придворную поэзию поднял до степени народного-демократического творчества. Этим самым он занимает весьма важное место в истории грузинской литературы. Именно у Саят-Новы впервые отразились чаяния, мировоззрение и психология простонародья, простых ремесленников. В этом особая близость творчества Саят-Новы и Бесики.

Доказательством жизненности и художественного совершенства стихов Саят-Новы может служить его

вливание на последующих поэтов. В грузиноведении давно уже установлено, что этого влияния не избежал даже Бесики, а Ал. Чавчавадзе, Гр. Орбелиани и многие другие сами говорят о своем литературном учителе. Только произведения большой художественной и идеологической насыщенности, полные гуманизма, могли выдержать экзамен времени и оказать благотворное влияние.

Как уже отмечалось, в саятновистике еще не мало спорных и требующих специального обсуждения вопросов. Одним из таковых является проблема идентификации Саят-Новы и Степана Портного, выдвинутая профессором Л. Меликсет-Бекем в 1930 году, что последовательно им утверждается по сей день. Сущность проблемы не ограничивается лишь идентификацией: если признать, что под кличкой «Степан Портной» выступает Саят-Новая, как это делается выдвигающим проблему, то мы вынуждены быть последовательными и известные в грузинских рукописных сборниках стихотворения Степана Портного объявить творчеством Саят-Новы, а если отрицать идентификацию, — то из художественного наследия Саят-Новы исключить два (по нашему — одно) стихотворения. Такова сущность проблемы.

По автографным памятным записям давно известно, что Саят-Новая, ставший священником, принял имя «Степанос» (=Степан). Проф. Л. Меликсет-Бек склонен отождествлять Степана — Саят-Новую со Степаном Портным. Он пытается доказать, что Саят-Новая когда-то был портным, а порой и торговцем. Однако приведенные им доводы и факты не состоятельны и в них имеются даже искажения в толкованиях некоторых строк великого поэта-ашуга. По разным первоисточникам нами приводятся девять Степан-Степаносов, современников Саят-Новы, каждый из которых, если придерживаться предлагаемого автором проблемы метода, может претендовать на

идентичность. Саят-Новая не был портным, как и не был «дургаром» (плотник), как по недоразумению предложил один из любителей его поэзии.

Саят-Новая, как можно судить по сведениям «Калмасоба», никогда не отказывался от «ашугства», тем более от своего литературного имени. На вопрос Хелашвили «кто вы?» он отвечает: «Я — Саят-Новая». Он так и пишет в своих стихотворениях, даже в тех, которые, несомненно, сочинены в годы монашества. В приписках известного «Давтара» часто говорится, что «сочинена песня Арутином» (настоящее имя Саят-Новы), но о Степане-поэте тут и намек нет. Саят-Новая был поэтом «божьей милостью», «язык которого» принес ему немало неприятностей. Даже вынужденный постричься в монахи — Саят-Новая остался Саят-Новой.

Саят-Новая — Степан (в монашестве) и Степан Портной — совершенно разные личности.

Многосторонний анализ и сводное изучение стихотворений Саят-Новы и Степана Портного привели нас к выводу, что они отличаются не только художественным совершенством, стилем, но и содержанием, пониманием и отражением внешнего мира. Саят-Новая — поэт-мыслитель, поэт-философ, а Степан Портной — ашуг ограниченных способностей, с таким же узким мировоззрением. Выяснилось, что в грузинской рукописи по простой ошибке писца (что не редкое явление в средневековых рукописях) стихотворение Саят-Новы было приписано Степану Портному. Стихотворение «Гулидам ара мшурс» принадлежит Саят-Новой, что утверждается, помимо содержания, другими данными. Что же касается песни «Твалад ламазо», выявленной акад. К. С. Кекелидзе, то она настоящий образец творчества Степана Портного.

Теория идентичности Саят-Новы и Степана Портного, выдвинутая проф. Л. Меликсет-Бекем, не утверждается фактами и, следовательно, неприемлема.

Саят-Нове приписывались и другие стихотворения, авторство которых неизвестно.

* * *

В рукописях сохранились два каламбура Саят-Новы. Оба они изданы акад. Г. Леонидзе. Но эти исключительно интересные и художественно своеобразные произведения еще мало изучены. Их у Саят-Новы, конечно, было больше, но и эти два каламбура, если досконально изучить их, могут оказаться очень ценными.

«Сазандар» грузинского двора, по роду службы, должен был сочинить и шуточные песни, произведения «легкого жанра». Саят-Нова не был лишь «хумаром», но, при необходимости, его талант проявлялся и в этом жанре. К такому заключению приводят как слова поэта, так и сохранившиеся у Иоанна сведения. Сам Саят-Нова был высокого мнения о «хумарстве», в котором, очевидно, видел проявление искусства и мастерства ашуга. Поэтому ошибаются те ученые, которые вместо подробного изучения «каламбуров», обходят их молчанием, считая почему-то «хумарство» не совместимым с творчеством Саят-Новы.

В одном из «каламбуров», как ни удивительно, поэт высмеивает патриарха. Тут все так определенно сказано и адресовано, что сомневаться в личности патриарха невозможно. Патриархом же в эти годы был Антоний I, знаменитый церковный (и политический) деятель XVIII века.

Значит, Саят-Нова высмеивал «всемогущего патриарха», авторитет которого был превыше всего. В этом-то и ценность каламбура...

Относительно изгнания Саят-Новы из двора были высказаны разные предположения: одни это связывают с некой Анной, якобы возлюбленной поэта, другие — участием Саят-Новы в попытке царевича Паата захватить

власть. Первое предположение основано ныне на весьма сомнительной расшифровке песни Саят-Новы «Ес кан-цум им лаланин», данной Г. Асатуром.

Следует обратить внимание на слова Саят-Новы «языком умножил свои горести», что никак нельзя отнести к его роману.

Вышеназванный каламбур явно показывает, что «язык» Саят-Новы оказался не очень приятным для Антония, а из биографии Тимофея и Бесариона Габашвили хорошо известно к чему могло вести отрицательное отношение или прямая неприязнь патриарха. Если бы Саят-Нова «ссорился» с Ираклием, то как же мог поэт обратиться к нему же, с намерением вернуться в «сазандарство». Поэтому Саят-Нова «каманчи» лишился не в 1759 году, как предполагают, а в 1764-ом, когда Антоний вернулся из России и заново занял пост патриарха. Сохранившиеся биографические данные Саят-Новы не противоречат этому; два года спустя он уже священник и находится в Кахе.

* * *

Как уже отмечалось, в грузинских источниках сохранились ценные сведения о Саят-Нове. Саятновисты (особенно армянские) часто обращаются к этим источникам, но мы еще не имеем полный их перевод.

В предлагаемой работе из грузинских первоисточников приводятся отрывки, содержащие сведения о Саят-Нове. При возможности мы старались перевод сопоставить с оригиналом. Сочли необходимым дать также краткую характеристику источника, необходимые сведения об авторе. Этим самым переводимые источники становятся более определенными, достоверными.

В предисловии грузинского издания «Каталога рукописей Теймураза» (Тбилиси, 1946), например, говорит-

«ся, что описание составлено после смерти Теймураза, каким-то неизвестным автором. Сравнение грузинского текста с французским переводом М. Броссе окончательно установило, что «Каталог» составлен именно Теймуразом, в 1835—37 годах, ибо в 1838 году он уже опубликован в переводе. Таким образом, относящиеся к Саят-Нове сведения принадлежат перу Теймураза. Тексты Теймураза и Баграта приведены по рукописи.

В последней части исследования собраны «Материалы к академическому изданию грузинских песен Саят-Новы», исключительно по рукописям. В «Материалах» приводятся или указываются важные разночтения, приписки к стихам, предлагаются новые варианты и т. д.

ԻՌՎԱՆԻՍՎՈՒԹՅՈՒՆ

Վրաց սայաթնովագիտության պատմությունից	5
Սայաթ-նովայի տեղը վրաց միջնադարյան գրականության մեջ	25
Ստեփանոսի անունով հայտնի ինը խաղերի հեղինակի հարցը	48
Սայաթ-նովային վերագրված վրացերեն խաղեր	70
Սայաթ-նովայի կալամբուրները	75
Սայաթ-նովայի վրացերեն խաղերի հայերեն թարգմանության շորջը	80
Վրացական աղբյուրները Սայաթ-նովայի մասին	82
Հովհան Արքայազն, «Կալմասորա» («Կալմասունք»)	99
Թեյմուրազ Արքայազնի վկայությունը Սայաթ-նովայի մասին	97
Բաղրատ Արքայազնի վկայությունը Սայաթ-նովայի մասին	100
Նյութեր Սայաթ-նովայի վրացերեն խաղերի ակադեմիական հրատարակության համար	103
Саят-Нова по грузинским источникам (резюме)	111

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄԱՄԲՐԵՎԻՇ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ
ПАРУЙР МАМБРЕЕВИЧ МУРАДЯН
Ս Ա Յ Ա Թ - Ն Ո Վ Ա Ն
ԸՍՏ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի հանձնարարությամբ

Պատ. խմբագիր՝ Ա. Տ. Գալստյան

Հրատ. խմբագիր՝ Տ. Ա. Կարապետյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Հ. Մնացականյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ՝ Փ. Հ. Մաղանյան

ՎՊ 08935, հրատ. № 2344, խՀԽ № 872, պատվեր 347, տիրաժ 3000

Հանձնված է արտատպության 19/VI 1963 թ., առըպագրված է տպագրու-
թյան 1/X 1963 թ.: Տպագրական 7,63 մամուլ, հրատ. 5 մամուլ
Թուղթ 84 × 108¹/₂: Գինը 20 կ.

ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչության տպարան էրևան, Բարեկամության, 24: